

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No Ref.
Ser.

V/3

Title: *Didhi*

V/3

Incomplete

: Didhiti	: Title
: : Raghunath Shiroman	: Author
: :	: Editor
: :	: Year, Vols.
SLC : :	: Publisher
Presented by Prof. V. R. Trivedi	: Remarks

V/3

करप्रसंगात्। आंशिकलोपगमाच्च। नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वं अजिज्ञासितविषयत्वं वा। तादृशादपि स्मृत्युत्पा
दतात्। नापि संस्कारजनकत्वं। तज्जनकतावच्छेदकत्वांतरापारिचयादस्योक्त्या अयप्रसंगात् संस्कारानुसृत्यैवास्मर
णसंभवे स्मृतिजनकतायांतदप्रवेशाच्च। नाप्यनुभवत्वेन तज्जन्तम्। संस्कारस्य फलनाश्रयतया सकृदनुभवस्य स्मर
णोत्तरमेव प्रसंगात्। समानाकारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् सप्रहाते वनादितो नैकेकगोचरक्रमिकस्मरण
तुल्यपत्तिः। पुनरेव पुनः पुनः स्मरणं दृढतरः संस्कारः। परित्यज्य च निश्चिता व्यभिचारकं रूपं गृह्यमाणं व्यभिचा
रेण कारणात्। अनुदयात्। इदमेव चान्यत्र सामान्यस्य हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम्। अभिहितं च तात्पर्यटीकायां
प्रथमसूत्रे। वयवैव न प्रस्तावे मिश्रेः। स्मृतीनां स्वकार्यं संस्कारविशेषिणी नाम सद्भावादिति चेत्। वरमज्ञान
पदस्यानुभवपरत्वात्। वनप्रस्तावे मिश्रेः। स्मृतीनां स्वकार्यं संस्कारविशेषिणी नाम सद्भावादिति चेत्। वरमज्ञान
च परमार्थानुमितिदेहात्तज्जन्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित्। किंच व्याप्यविशेष्यकात्तरुविशेष्यका
चतुर्भयवैशिष्ट्यावगादिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वं वाच्यम्। लक्षणघटकमपि तदेव।

शिराम.
५

एव तद्विशेषकत्वात्। अतएव विशेष्यस्मरणाभावात्। अन्यथा नियमेन स्मरतेरुभयविशेष्यकतापत्तेः। समानप्र
कारकत्वेनैव तावद्विशेष्यवोधादौकापिनातिप्रसक्तिशंकापि। बह्वाद्यनुमितौ बह्वादिव्यभिचारधीति
नाभावात्। एवं धर्मप्रकारकपुरुषधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतामतेरुनितरांत्येवल्लोपिप्रवेशात्। अतएव व्या
प्यवत्तु। तावज्ज्ञानेप्रतिव्याप्यवत्तुहादिज्ञानत्वेन हेतु
त्वेति चेत्तु। व्याप्यविषयकत्वेन वा ज्ञानं विशेषणीयम्। एतेन स्मृतिप्रसंस्कारद्वारा तु भवं प्रति च साक्षा
द्विज्ञेयराधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणा स्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमनः कृति सा
क्षाकारपूर्व विषयस्मृतेः श्रुतत्वात्। व्याप्यवत्तुवत्तादिज्ञानेति व्याप्तिरित्यपि परात्तम्। साध्यादेरननुगमो
दौकारानेः सानुमितौ देवद्व्याभिविषयिण्यां च तस्यामेव्याप्तिः परमवशिष्यते। सापि तादृशज्ञानद्वयत्वेभवत्तु

व्यजातिमत्तविवरुयानिरसनीया। एतद्वाभापेवानुभवाद्यं कंचरमज्ञानपदम्। एवं चान्ययमतिरेकव्याप्त्योः एव
स्मृतेरुक्तत्वेपिन कृतिः। पर्वतवद्विव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यनुयत्तावच्छिन्नकारणाताप्रतियोगिककार्यतायावद्वि
व्याप्यवत्तुवत्तुनिश्चयत्तावच्छिन्नकारणाताप्रतियोगिकव्याप्यविषयकद्वितिकार्यतायावच्छेदिकाज्ञानद्विः सामा
नाधिकरणत्वेनावच्छेदिकावाजातिस्तद्वत्तुवोध्यम्। व्याप्तिभावेः वश्यं भासमानो यस्तादृशा नुमितविषयो र्थ
स्तद्विषयत्वमात्रं वा ग्राह्यम्। योको विदुर्मितिव्यक्तिमादापरतद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यनुभववासासमवेत
धर्मसमवायित्वेवोध्यम्। अनुभवत्वज्ञाननंगीकारे तु एतद्व्यक्तिसमवेतस्मरणा समवेतधर्मसमवायित्वमितिव
क्तव्यम्। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणाताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नावाविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणा
ताप्रतियोगिककार्यतातत्तामानाधिकरणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्तं तद्व्यमित्यधिक्यम्। परंतु पुरुषधर्मतेत्यने
पुरुषाविशेषणम्। तत्तावत्पुरुषासहकृतपरामर्शजन्यत्वमर्थः। यद्योक्तायाविशेष्यव्याप्यभावरूपायावापुरुषा

शिरोम.
६

याः पश्यन्तु वारणा य परमर्शं स्पृशन्तं । तत्तेन जनकत्वमेका वहेदेनौ भयजन्यत्वं च विवर्तितं तेन बाधादिकालीनेनैव
वास्तव्यो गिषिष्यकेण परमर्शं न जनयन्तु तायाः प्रत्यहेतुं भयसमूहात्तेनैवानातिप्रसंगः । तदनुभवस्त
व्याप्यजातिमत्र याचना । व्याप्तिः एतल्लाभा येन चरमज्ञानपरमितादुः । तच्चिंत्यम् । तत्करणमिति । न न व्याप्यादि
ज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनेतरभेदाधने व्याप्तिज्ञानत्वतादात्म्यसंबंधेन व्याप्तिज्ञानमेव वागमकं व्याप्तिरनुगमेव्यापि
कस्य भागासिद्धिवारणमात्रप्रयोजनकत्वादिति वाच्यम् । फलोपदितास्यलस्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरिति प्रसक्तता
तत्करणत्वनिष्ठव्याप्तेसादृशज्ञानत्वत्वाय न वहेद्यत्तात् । व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वेपथ्यशंका नवकाशा
चेति । लिङ्गस्य नित्यत्वेऽप्यनुमितिकरणात् स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयत्राह । तच्चेति । अनुमितेर्ज्ञा
नाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमिति मध्यतिवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षमाणां तर्मावः स्यादिति तन्निरस्यति त
त्रेतीत्यपिकेचित् । अनुमानप्रामाण्यं पराहितं चार्वाकमुत्थापयति । अथेति । अनुमाने । अनुमानत्वेनापि

मतां धृमादिज्ञानं असत्तया सुपरीतमेव वा । संवादेना संवादाभिमानेन । संभावितस्यासतो नुगताकारस्य परमार्थ
मत्त्वलक्षणा मात्र साहिराध्यहेतुत्वेनैवासा । अथ ह मूलकविकल्पो स्तिरितत्वा हा संवादेः । अनुमाना प्रामाण्ये
च तन्मूलकसमयविरायाघधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुतरामप्राण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमाणा मित्यह ॥ इ
तात्मादि । अप्रमाणा साधर्म्येण । प्रमाणात्प्रयोजकस्य मूल्यत्वेन । दृष्टसाधर्म्यस्य साधर्म्यदर्शनस्य वा । नन्व
मिहितमेव साधर्म्यदर्शनं संभावनां भावयति । संभावनेव बहुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह । अनुमानमिति । ननु नव
यमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणा मप्रामाण्यं निरूपयामः । येन भ्रमस्य विषयवाधाधीनतया प्रामाण्यं संभाव्येता
पि परंतु प्रमाकरणात् व्यतिरेकमत आह । अपिचेति । स्वत इति । न चानुगताकारसंस्पर्शनिपरमार्थसत्त्वलक्ष
णा साहिरास्तत्त्वेनैव दनसंवेदिता प्रामाण्ये निर्विकल्पकेन प्रामाण्यं संदिह्यते । परंतु तदुत्तरभाविनि
समुत्तिरिति तात्कीकानुगताकारे सविकल्प एवेति वाच्यम् । निर्विकल्पस्य सत्त्वादावलेवनतस्य विषयतया प्रामाण्यं

शिरोम.
७

[illegible]

४। तेन द्रव्यत्वादेः साध्ये विविक्तत्वादेः नाव्याप्तिर्न वविशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादभति
प्रसंगः। यत्रैकव्यक्तिकं साध्ये विपक्षो वा तत्र निर्दू मत्वव्याप्ये तत्तेन साध्ये निर्वहित्वादेः चाव्याप्तिः। तत्र हेत्वभा
वस्य रह्यादेः प्रत्येकं यावद्विषयावृत्तित्वात्त आदेः साध्यवदिति। अत्रान्येयाभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकृतं व्युत्पत्तिवत्त्वमस्य। नहि भवति नीलो घटो घटादस्य इति। नापीति। साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यद
धिकरणानाधिकरणं साध्यं तत्र साध्यनिष्ठा समानाधिकरणप्रतियोगितम्। साध्यनिष्ठा धेयत्वा निरूप
काधिकरणावृत्तित्वमिति यावत्तदनधिकरणात्वमर्थः। साध्यवद्विन्नस्य च साध्यनिष्ठा धेयत्वा निरूपकत्वात्तद्वत्तौ
नातिप्रसंगः। साध्यनिष्ठा धेयत्वा निरूपकाधिकरणात्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणात्ता सामान्यकत्वमिति
तु निष्कर्षः। तेन सत्तावाद्द्रव्यत्वादित्यादेः न दोषः। साध्यवैयधिकरणं साध्यवद्विन्नाधिकरणात्तत्वरमाधिक
रणातिशयानतिप्रयोजनतया तदपहाय दूयमेको ज्ञानं यदुच्यते। तदुभयमपीति। साध्येत्यादेः साध्यवदधि

शिशोम.

८

कस्यानधिकरणान्तत्वाभावः साध्यस्यपदनधिकरणान्तद्वित्रित्वाभावश्चार्थः तत्र केवलान्वयिनि। साध्यनिष्ठावे
यत्वा निरूपकाधिकरणप्रसिद्धानानाव्यक्तिकसाध्यके चरकसाध्यव्यक्तिनिष्ठावेयत्वा निरूपकत्वं साधनाधि
करणव्यक्तंतरस्येत्यव्याप्तिः क्वचिद्व्यभिचारिरूपतिव्याप्तिश्चाद्येहितीयेवसाध्यवेयधिकरणेयदिसाध्यवस्यवति
त्रप्रतियोगिताकोभेदो विवक्षितः तदा केवलान्वयिनि. यदि च यत्किंचित्साध्यव्यक्तिभेदस्तद्वानाधिकरणसाध्य
के सर्वत्राव्याप्तिः केचित्तु साध्येति साध्यासामानाधिकरण्ये हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुविकारोत्पत्तेरवसंबन्धेन सा
ध्यवद्वित्रित्वाभावः तदधिकरणमित्रत्वमर्थः तेन धूमस्य स्वावयवसंयोगेन वह्निमतिवसमवायेनाह तावपि
न हतिः। तादृशाभावश्च संबन्धो तरेण वर्तमाने सुलभः। व्यभिचारिरास्तव्यभिचारनिरूपकाधिकरणपद
तादृशितादृशाभाववत्सत्रायां गुरो नद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात्। न चैवं विशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः
। विशिष्टस्यातिरिक्त्वात्। अनतिरेके तु विशेषरादि शेषसंबन्धस्यैव परंपर्यायाप्रत्वात्। केवलान्वयिनिता

राम.
८

व्याप्तिरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणोक्त्याहुः। तत्र। सत्रायां गुरो नद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्वय
त्वे गुरो नद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्राभिप्राये द्वयत्वसामानाधिकरण्यवच्छेदकत्वस्य परप
रासंबन्धनसामानाधिकरण्यस्य वाऽभावं गुरोः वगाहते। ननु सत्रायामेव द्वयवद्वित्रित्वाभावः। सत्रानद्रव्यर
त्रित्वाभाववती द्वयवद्वित्रित्वाभावो न सत्रावृत्तिरित्यादिसर्वजनसिद्धप्रतीतिरिति वाधितत्वात्। वाधकाभावाच्च संयोगतर
भावयोरवच्छेदभेदेनैकवृत्तीत्यातदुभयोरैकवृत्तिसिद्धिः। अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रियव्यभिचारिरूपतिप्रसंगाच्च। तत्र
सामानाधिकरण्यभावस्य प्रत्यक्षासंभवेनासिद्धेः। न च तदभाववद्वित्रित्वेन तत्र तदनुमेयम्। तत्र तद्वद्वित्रिमित्रत्व
सोपाधितत्वात्। किंच इदमिदानीमिति प्रतीतिरित्यामकविशेषराताविशेषेण हेतुतायां सहेतावव्याप्तिः। तेन
संबन्धेनाधिकरणकाले तेन संबन्धेन साध्यवद्वित्रित्वविरहितो प्रसिद्धेः। समवायित्वेति। वाच्यत्वं पद्यात्सम
वायितया वक्ष्यते। घटादिसमवायित्वेत्यर्थ इत्यप्याहुः। प्रमेयसाध्यके च भावत्वेनाभावात्तस्य भावत्वेन भावात्।

शिरोमः
५

व हितेव निर्वह्य वृत्तिमावृत्तिगगनत्वादिना विरुद्धयत् तत्पटत्वाभ्यां च प्रमेयमात्रस्याभावः सुलभः ॥ अनुया
रिभाधिकमेवाव्यभिचारित्वम् ॥ तथा हि यत्समानाधिकरणाः साध्याभावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगि
जिताकायावन्तोऽभावाः प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तत्त्वम् ॥ सर्वत्र वाच्यत्वाद्यभावस्य तत्रावाद्यावत्त्वोपादानं
अत्रैव भूतत्वं सूत्रेण भयवान्मूर्तत्वं भयवान्मूर्तत्वादित्यदो द्वितीयावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिक
रण्ये विभूतत्वं नो न ताभावात्सातथा तत्रातिप्रसंगः ॥ साधनसमानाधिकरणस्य गोत्याद्यभावस्य तत्र तत्ता
व्यवस्थाभावस्य चातथा तत्साध्याभावच्छेदकेत्यादि ॥ येन संबंधेन हेतुस्तैर्नैव तदधिकरणत्वं बोध्यम् ॥ तैर्न
आत्मत्वे साधो समवायेन हेतुर्तानस्य विषयतयाधिकरणो घटो दोषो वर्तमानस्य साध्याभावस्यातथात्वेपि न स्तुति
ः ॥ एवं तत्रैपि संबंधं मेदमिव धनो दोषः संबंधे का विवरुद्ध्या निरसनीयः ॥ रूपादिसामान्याभावे साधोपस्थितौ
त्वादिकं सहेतुरेव ॥ प्रत्येयपरमारादुत्पत्तिकाले चावयविनित्तत्वात् ॥ न च प्रतियोगिवत्त्वं स प्रागभावो रस्यते

राम.
५

ताभावविरोधित्वं ॥ मानाभावात् ॥ अतरेवांतरा यामे रक्ते रूपे नास्तीति प्रत्ययः ॥ न चैष रक्तिमदं साधवगाही ॥
सर्वपररक्तिमदं स प्रागभाववतिरक्तेपितथा प्रत्ययप्रसंगात् ॥ तत्सामानाधिकरण्यं स्वविशिष्टहेतुविकरणा
वच्छेदेन बोध्यम् ॥ तेन गोत्वजत्वं द्रव्यत्वं प्रत्ययावृत्तितादिना गवादेरभावस्य गवाद्यनधिकरणधर्म्यवच्छेदेन तद
निकाले महाकाले वावृत्तावपि यदा गोत्वं तदा गोः यत्र कालत्वं तत्र जन्मद्रव्यं प्रत्ययावृत्तिर्वैत्यादौ तादौ नाति
प्रसंगः ॥ हेतुमतिप्रत्यये तत्सामानाधिकरण्यभावात् ॥ स्वविशिष्टेति ॥ विशेषणत्वं कपि संयोगाभाववाच्यं
यत्तादित्यादौ संयोगात्तत्कस्य साध्याभावस्य सकलहेतुविकरणावृत्तित्वः ॥ पिनावापि ॥ जलादिवृत्तितादि
विशिष्टगोत्वाभावाभावस्तजलत्वाद्यभावो ननु धर्माद्यभावः ॥ जलादावपि तदभावप्रत्ययप्रसंगात् ॥ यत्त
मानाधिकरणानां साध्याभावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकायावदभा
वानां प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यतत्वं वा ॥ ज्ञेयत्वात् तदिना वाच्यत्वादीनामभावः सुल

शिशोम
१०

मएवेति शेषं दर्शितदिशावसेयमित्यत आह। प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति। केचित्तु व्याप्यवृत्तेरेतुसमानाधिकरणस्य
साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं। हेतुसमानाधिकरणस्य व्याप्यवृत्तेः प्रतियोगियधिकरणस्य
भावस्य प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं वा यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिः। एवं च व्याप्तेरव्याप्तिचारसंबंधरूपतापिसंगच्छते हेतौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्ति
तस्यैव साध्यतावच्छेदके हेतुमन्त्रिष्ठसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि व्यभिचारत्वात्। ~~अवच्छेदकत्वव~~
~~इतमप्यधिकरणत्वमतेन विशिष्टवत्साध्याभावस्य हृदयवद्वृत्तौ भयवच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेद~~
कत्वे विवक्षितस्य न रूतिः। सत्त्ववति च गुणादौ संयोगाद्यभावोपिव्याप्यवृत्तिर्वसमानाधिकरणप्रतियोगितावच्छेद
कानतिरिक्तवृत्तित्वमेव तदवच्छेदकत्वमिहापि बोध्यम्। भवति च गुणत्वगुणवृत्तित्वद्वयमात्रसमवेततायव

राम
१०

दकोवद्वित्वावच्छिन्नोवद्विरिति भवत्यव्याप्तिः। साधनेति त्वेयधिकरण्येनानधिकरण्येनानधिकरण्यवृत्तित्वं तच्च केवला
त्वपिनः साधनस्याप्रसिद्धमतिप्रसंज्ञकं च दृष्टिबीद्व्यत्वादित्यादावतः सामानाधिकरण्यपदोपादानं धर्मादेरपि व
ह्यादिसमानाधिकरण्यद्रव्यत्वाद्यनधिकरण्यवृत्तित्वमनोयावदिति। यद्यपि दृष्टिबीत्वादिसमानाधिकरण्यवृत्तित्वपर
त्वपटत्वाधिकरण्यवृत्तित्वद्रव्यत्वादेस्तदनधिकरण्यमात्रवृत्तित्वं निखिलपटघटादिरूपादीनां व्यापितादशधर्मानधिक
रण्यमात्रवृत्तित्वावच्छेदकरूपत्वादिके धर्मत्वादिके तदवद्विसमानाधिकरण्ययोगोत्पत्त्याद्यनधिकरण्यमात्रवृत्तित्वावच्छे
दकं तदवच्छेदकत्वं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमतेन च तच्छून्यधर्मावृत्तित्वं। तेन प्रमेयत्वसमानाधिकरण्यगुणात्वाद्यनधि
करण्यमात्रवृत्तित्वानधिकरण्यगगनादि वृत्तित्वेपि द्रव्यत्वस्य द्रव्यसाध्यकमेयत्वादेनातिप्रसंगः। वस्तुतस्तत्तादे
शधर्मानधिकरण्यमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नाधिकरण्यताकत्वं तदवच्छेदकत्वं वाच्यं। तेन सत्राद्व्यत्वोभयवारगुणानुव
विशिष्टसत्तावादेवाजातिमत्वात्तस्यादौ नातिप्रसंगः। समायागुणात्वाभाववन्मात्रवृत्तित्वविरहेषु भयत्वाद्यवच्छि

शिवेन-
१६

आधिकरणात्तायागुणात्ताभाववन्मात्रवृत्तितात्। प्रमेयत्वादेरिति। न तु व्यतिरेकित्वेन धर्मो विशेषणीयः। वस्तुतः
स्तथावत्तदंतादृशस्य कस्यापि न वै व्यधिकरणावच्छेदकमेतावन्मात्रस्यो रणाप। तथा च साधनसमानाधिकरणा
धर्मनिरूपितवै व्यधिकरणावच्छेदकं यात्रादित्रयधर्मवत्तायावत्तादृशावच्छेदकत्वमन्यधर्मवत्तावासमं सामाना
धिकरणमिति पर्यवसितमनोदोषांतरमाह। महानसादाविति तथा च तदनधिकरणात्वं तदभावाधिकरणात्वं
वाह्यमपि दुष्टमित्यर्थः। एतेन तदधिकरणावृत्तित्वमत्र वै व्यधिकरणमितियुक्तं॥ समवायितया महानसद्वृत्तित्वं
वहोनास्तीत्यादिप्रतीतेर्वद्भावेरपि तादृशवै व्यधिकरणाधिकरणात्वात्। संबंधविशेषेण वै व्यधिकरणविवक्षायां नो
क्तदोषरतिष्येयम्। उपाधिपदस्य साध्यसमव्याप्रवचनतया आत्माश्रयप्रसंगदत्त आह। साध्यव्यापकत्व इति। व्याप्ति
निरूपकत्वं व्यापकत्वमात्माश्रयादिप्रसक्तमन आह। तद्वृत्तिरिति। यत्रोपाधिरव्याप्यवृत्तिर्नानाव्यक्तिको वा तत्रापि व्या
प्यवृत्तिरित्यंश्चांततस्तद्वृत्तिवत्प्रकारकप्रमाविषयताभावादिरेवास्तिमदि च तस्यापि विशेषणान्तरविशिष्टस्यदित्वाद्य

रामः
१६

वद्विषयवातत्राभावसंभवसदासाध्यसमानाधिकरणात्वं ताभावाप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसाधनसामानाधिकर
णात्वं ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्वयार्थो बोध्यः। अनवस्थानिरस्यतु माह। प्रतियोगित्वमिति सदेति
। एकदेशकालावच्छेदेनेति प्ररणापं। तेन व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रागभावादेः प्रतियोगितायां नाव्याप्तिः। अन्योमे
ति। अत्र समवायादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत्तिमहानसादोसंयोगेन वद्भावेद्वृत्तेः येन संबंधेनाभावस्ते
नावृत्तिर्वक्तव्या। इत्येवमसंबंधेनासंबद्धत्वोक्तो न दोषः। अन्योत्याभावस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतया त
द्वृत्तिनेन संबंधेन प्रतियोगिनोः संबद्धत्वात्। परंतु सत्रायाः समवायेनाभावस्य प्रतियोगितायामव्याप्तिः। तद्वृत्तिसम
वायेन वृत्तेरप्यसिद्धेः तादृशसंबंधाधिकरणावृत्तिनक्तत्वाभिधाने च व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नभावप्रतियोगिता
यामव्याप्तिः सिद्धांतलक्षणवत्समासरीत्याखंडः प्रसिद्धांतपरिहारोपनिष्येयम्। अभावविरहात्मत्वमिति।
न चान्योत्याभावप्रतियोगितत्वावच्छेदकयोरप्रसक्तप्रसक्तौ प्रकृतोपयोगिप्रतियोगिताभावस्य तत्संबन्धेन लक्षणेः।

शिशोम.
१७

ताभावपदेवे व्यर्थं सर्वत्र नित्यस्य नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्योपाधितासंभवात् इतरथा तु भेदप्रतियोगितावारणा
यसं सर्गाभावपरतया तस्य साध्यकत्वादिति वाच्यम्। विरूपदस्य तद्धानप्रतिबंधकज्ञानविषयार्थकत्वात्। प्रतिवक्ष्य
ति हि तादात्म्येन प्रतियोगितानेन न्यूनोपाभावबुद्धिप्रतिबंधकत्वे चात्रैकालावच्छेदेन एकत्रावर्तमानत्वमभावप
दस्य च स्वाभावपरत्वात्। वस्तुतस्तु संवेधावच्छिन्नायास्तसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकमपि भ
वत्येव संवेधांतरावच्छिन्नायास्तस्या अनवच्छेदकमनोयसंवेधावच्छिन्नाया साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अ
नवच्छेदकं यत्र संवेधावच्छिन्नाया एव साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अनवच्छेदकं तद्वाच्यम्। तथा च संसर्ग
भावत्वमनुपादेयमेव। वाशब्दोऽस्वरसत्त्वनाय। स च व्यधिकरणा संवेधेन सर्वस्य प्रतियोगिनः तादृशमेव मानाभावात्।
स्वाभावसंवेधितस्य स्वाभावज्ञानविषयत्वस्य वा सर्वत्र लघोः संभावितत्वात्। स्वाभावेऽप्यवच्छिन्नप्रतियोगिताया प्रवे
शात् तत्र स्वरूपसंवेधस्यैव शरणीकरणा यतया तस्यैवावश्यकत्वेन तथा तौचित्यात्। अभावत्वप्रतिबंधकस्योः प्रति

राम.
१७

योगिघटितत्वात् तत्राविधव्यवहारगोचरत्वस्यापि विना प्रतियोगितां निर्वक्तुमशकत्वाच्च। यत्साध्यस्य यत्तमा
नाधिकरणा साध्यस्य। तथा हीत्यादियत्तमानाधिकरणा संताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत्साध्यसमानाधि
करणा साध्यस्य। तथा हीत्यादियत्तमानाधिकरणा संताभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत्साध्यसमानाधिकरणा सं
ताभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिकरणा संताभावप्रतियोगितावच्छेदकं वा पावतयत्तमानाधिक
रणा संताभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यस्य तत्त्वमित्यर्थे तु नोक्तदोष इति धेयम्। प्रतियोगितयोरेकसंवेधाव
च्छिन्नत्वं विशेषणता विशेषावच्छिन्नत्वं वावक्तव्यम्। तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव पक्षिंचित्संवेधावच्छिन्न
साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि एकसंवेधावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गिता नवच्छेदकस्य संवेधांतरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि च न रूतिः। यमि
चारिणितु यत्राधिकरणे यमि चारे विशेषणता विशेषावच्छिन्नत्वं त्रिष्टा संताभावप्रतियोगितावच्छेदकं अतो ना

शिरोम.
१८

निप्रसंग इति। वस्तुतो हेतुसमानाधिकरणा न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यावत्तदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकर
णान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणम्। साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रति
योगितानवच्छेदकं यावत्तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तत्तवाव्याप्तिरिति ध्येयम्। साध्य
मिति यावत्तानेषामित्यर्थः। इति तं केवलान्वयिन्यव्याप्ता। साच यथोक्तलक्षणोपि। गोरवं परमतिरिच्यत इति का
त्त्यं साधनस्य साध्यस्य साध्याश्रयस्य साध्यसमानाधिकरणस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणस्य वा।
ये ह त्साधनसमानाधिकरणं साध्ये ह त्पुसाधनेषु साध्यसामानाधिकरण्यं दार्ढ्यः। अथ मे एकैति नानैति।
व्याप्तेश्चाहेतुद्वित्वं दृष्टिवी दृष्टिवी त्वव्यापकजातेरित्यादावति व्याप्तिश्च। अतएव नेतरः। अर्थाभिधानप्रवर्कं द्विती
येनिरस्यति। अतएवेति। अतएवैकव्यक्तिकसाध्यकाव्याप्तैरेव। विषमव्याप्ते समव्याप्तेषु संख्यापरिमाणेनैकत्र
साधने सकलसाध्यसंबंधस्याभावात्। भावाच्च शब्दानुव्यादादिना दोषो न ताये साध्याश्रययावच्छिन्नत्वं। चतुर्थेव साध्यस

राम
१८

मानाधिकरणा यावत्समानाधिकरणमित्यर्थः। अत्र च यथा संभवमेकमात्रवृत्तिसाध्यके च ह्यो हे साध्येषु मादाव्या
प्तिरिति व्याप्तिश्च सत्रादौ। अर्थपरिष्कारप्रवर्कं पंचमं निरस्यति। नचेति। एकमात्रवृत्तिसाधनेः व्याप्तेश्च। तथैव च संनि
रस्यति। नापाति। तादृशां सर्वेषां महानसत्त्वादीनां प्रत्येकनिरूपितान्यविसामानाधिकरणानि न कुत्रापि दृष्टो। अथ
यदुर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनसमानाधिकरणव्यापकत्वं तदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणं
विवक्षितमिति हेतुतो पिलपुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसमानाधिकरणमेव व्याप्तिरिति सिद्धांतवि
व्यत इति। अविनेति। साध्यविना साध्याभाववति यो भावो ह त्ति स्तद्विरहः साध्यविनाभावः साध्याभावव्यापकीभूताभा
वप्रतियोगित्वमिति वा। अथेति। संबंधः सामानाधिकरणम्। व्यभिचारिसंबंधस्य केनचित् किंचिद्रूपावच्छिन्नत्वेन
मादेरपि द्रव्यादिनावच्छिन्नव्यापकत्वात्। तदोधादिति। नच व्यभिचारग्रहसहकृततदोधास्तथा। व्यभिचारतद्वाति
रेकयो रतुपस्थितावपि सामानाधिकरणधर्मवत्ताजानमात्रादुभितुतादस्य सतीतुभवसिद्धत्वात्। हेतुं तरेतत्रैव

शिशोम.
१६

चरुपांतीराव्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमेवकारणीभूतसामानाधिकरण्यज्ञानेलाघवेनाव्यभिचारस्यविषयिता
वहेदकत्वमुचितम्। नचव्यभिचारसंशयेः नुमितनुत्पादादभिचारनिश्चयत्वेनकारणत्वोक्तोगोरवम्। व्यभिचारज्ञा
नस्यभ्रमत्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितयाभ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्यतत्रविरोधित्ववाच्यम्। अत्रव्यभिचारनिश्चय
स्यभ्रमत्वशंकायामयनुमित्यत्रनक्तयाभ्रमत्वेनादृत्यमाणास्येवहेतुत्वमितिनेवेवगोरवात्। नानाविधव्यभिचा
रज्ञानाभावानानियतपूर्ववर्तितेनक्तृत्वा नामपिहेतुत्वमेवसमाशौकविधाय्यभिचारज्ञानस्येवहेतुत्वमुक्तमि
त्यप्याहुः। सामानाधिकरण्यविशिष्टस्यपुरुषधर्मत्वंतुपहेसाध्यग्रहंविनादुर्ग्रहमिति। केवलान्वयितस्याग्रहेसामा
नाधिकरण्यमात्रग्रहादनुमित्यनुत्पत्तेस्तद्वहोपिवाच्यः। तच्चवृत्तिमदसंज्ञाभावाप्रतियोगितादिकंअन्योन्याभावप्रति
योगितानवहेदकत्वंवा। तथाचसर्वसाधारण्यलाघवात्साधनवत्तद्वृत्तित्वस्यवावृत्तेरन्योन्याभावस्यवाविरो
धरात्वमुचितमिति सिद्धं। तद्वहोपिवाच्यः। शेषंकेवलान्वयिनिवृत्तेनवसामः। प्रतियोग्यसमानाधिकरण्येमादि। प्रतियोग्यसमा १६

नाधिकरण्यद्वयविशिष्टसमानाधिकरण्यसंज्ञाभावप्रतियोगितानवहेदकोयोधर्मस्तद्वहोवृत्तिनेनयेनकेनापि
समंसाधिकरण्यंनद्वयविशिष्टस्यतद्वहोवृत्तिव्यावृत्तिरूपिताव्याप्तिरित्यर्थः। दद्यादौसाधोपरंपरासंबद्धंइत्या
दिकमेवसाध्यातावहेदकमतोनाव्याप्तिः। इत्थंचेदंइत्यंशुराकर्मीत्यनेनसत्तादिसोदोसत्ताद्यधिकरण्यपुण्यदि
निष्ठासंज्ञाभावप्रतियोगितेपिद्रव्यत्वादेर्नाव्याप्तिः। साधनस्यविशिष्टसत्तादेर्गुणादाववृत्तेः। सामानाधिकरण्य
व्यक्तीनांभेदेपिनिरूपकतावहेदकस्याधिकरण्यतावहेदकस्यचेकाद्यात्तेरेकम्॥ वस्तुतस्तत्तद्वहोवृत्तिव्यावृत्तिव्या
पकवृत्तिसामानाधिकरण्यस्यसमादिसाधारण्यत्वात्। धूमत्वादितिज्ञादयासामानाधिकरण्यंनद्वहोवृत्तिधूमत्वादिकं
वाव्याप्तिराव्याप्तिरितिज्ञादयासामानाधिकरण्यंनद्वहोवृत्तिधूमत्वादिकं
रागंते। यच्चइदंसंयोगिद्रव्यत्वादिसंज्ञाव्याप्तिवारणायतत्संयोगस्यलाघवावहेदेनवृत्तेः। वृत्तत्वावहेदेनसामान्या
भाववृत्तौविरोधाभावात्। तत्रवातादियस्यापिसंयोगस्यसत्तात्। परितः प्रतियोग्यपुण्यत्वेरेकाद्यावृत्तेनसंयोगइतिनाथ

शिलेन.
२०

हृमिति। तत्राद्ये संयोगसामान्याभावे मानाभावात्। ननु यो यदाप्यावद्विशेषाभाववाच्यसतत्ता सामान्याभाववानिति वा
प्रेर्यावत्संयोगाभावा एव मानम्। यत्रार्थयोरनुगमान् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्स्योपाधित्वाच्च। एतेनार्थ
संयोगसामान्याभाववाच्यत्वं योगविशेषाभाववत्त्वादिति परस्परम्। व्यर्थविशेषणत्वात्। अत्र योजकत्वात्
निर्गुणत्वादेरुपाधित्वाच्च। नवप्रतियोग्यनवच्छेदकतयेव हृत्वादेरभावावच्छेदकत्वे॥ गुणायनवच्छेदकप्रमेयत्वादे
स्तदभावावच्छेदकत्वप्रसंगः। यथा च घटपर्ववृत्तित्वस्य प्रतिदंडे वृत्तिसामानाधिकरण्यस्य वा प्रतिधूमं भित्तुत्वे विदंडत्वं
धूमत्वत्वात् सामान्यस्यावच्छेदकतयेव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं इत्यत्रादिकमित्यस्यापि सुवचता चेति संप्रदायः। न
वानाः पुनरुत्पत्तिकालावच्छेदेन घटो गुणस्य प्रत्ययावच्छेदेन च गगनादौ संयोगसामान्याभावो वदते तथा धूमव
त्प्रतिविरीहो देहस्य इह संनिते वेदुताशनौ न शिखरे इति प्रतीतिः संयोगेन इव व्याप्यवृत्तित्वात्। एतेन च
निरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्याप्यवृत्तित्वस्यासंगत्वं भावितत्वाच्च। एवं प्रतियोगिसमत्वेरपि देश

राम.
२०
काश देशयोः

पर्वते २

च।

भेदावच्छेदेन तदभाव इति तत्राद्यका व्याप्तिवाक्येण यत्तत्तानोपादेयं सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यसाधनभेदेन
व्याप्तिभेदादिति वदन्ति। प्रतियोग्यसमानाधिकरण्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना समानाधिकरण्ये तेनार्थगुण
कर्मान्वयविशिष्टसत्त्वावाङ्मात्रातिमत्वात् भूतत्वमूर्तत्वोभयवाच्यमूर्तत्वादित्यादौ नातिप्रसंगः। नचोभयत्वमेक
विशिष्टापरत्वं विशिष्टं च केवलादप्यदिति तदभावो मनसि सहजतएव प्रतियोग्याधिकरण्येति वाच्यम्। उभय
तंहिन विशिष्टत्वादनतिरिक्तं न वा तद्वच्छिन्नाभावस्तद्वच्छिन्नाभावात्तद्वेशिष्यविरहे विघटत्वपटत्वयोरुभयत्व
स्य उभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। नच तत्र व्याप्तिरेव उभयत्वाधिकरण्यसूत्रस्य मनसि सत्त्वादिति
वाच्यम्। तथात्वेप्युभयत्वेन रूपेण तज्ज्ञासत्वात् नचोभयमिति प्रतीतिर्देवीरत्वात्। अतएव तदंवात्वं ताभावत्वं
निरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्याप्यंताभावत्वं निरूपकप्रतीतिरिति याश्चलाभावात् अथवा सर्वस्यैव
भावस्य समानाधिकरण्यभावात्तदभिज्ञत्वात्। तद्वेदस्य च स रूपानतिरिक्तताया प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्यैव

राम.

शिशोम
२१

दुर्लभतापत्तेः सर्वेषां मेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणान्येताभावतनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणभावांतरा
त्तकसंभेदप्रतियोगितादभावसाध्यकाव्याप्तेति संप्रदायः। अथ यदा गौतमं तदा गौतमिवातिव्याप्तिः प्रलयस्य गो
धुंसवत्वेन गवां तं ताभावानधिकरणत्वात्। संसर्गभावमात्रोक्तावपि यदा स्पष्टं सदा द्यारुके वदाः दृष्टं तदा ज
न्यं तानंदुःखं वा यदा तस्या दृष्टं तदा तद्वैयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः द्यारुके त्वदेहीराकादिभूत्यखंडप्रलयनिष्ठ
धुंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। न हिनयोः सामान्याभावमतेऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषांतरधुंस
वत्यपि समये सामान्यावच्छिन्नधुंसप्रागभावयोः संभव इति चेत्। न। प्रतियोगिमत्तदधुंसादिमतोपिकालस्यासं
ताभाववत्त्वेऽपि विरोधाभावात्। अथ यत्तं ताभावस्य कालमात्रावच्छिन्नसंगतः। उयास्तविशेषोपदेकस्य
शेदावच्छिन्नं तया त्वमपरस्य तु स्वरूपावच्छिन्नमिति देशकालस्यैव काले देशस्यैव काले देशस्यैव काले च
तदभावस्य प्रतियोगिवाधिकरणत्वात्। न च संसर्गभावविशेषोऽयं ताभावः संसर्गभावत्वे च संसर्गोपि जन्मप्रस
रम.
२१

तिविषयाभावतत्त्वं जन्मतावच्छिन्ननियमघटितमिति वाच्यम्। तद्वद्व्यावृत्तिरूपनियमस्य तत्र घटकत्वात् एवं
यमांतरस्याप्यत्र प्रवेशेऽपि न कृतिरित्याहुः। वसते च नियमाघटितमेव संसर्गभावादित्येव मनुष्यदेवविदेव
यिष्यते संसर्गभावतत्त्वं प्रवेशेऽपि योजनविरहोऽपि प्रामाण्यम्। अथ ज्ञानवाद्द्रव्यत्वादिशेषगुणावात्र मनोऽप्यद्रव्यत्वा
त्तद्वैयं नियमांतरस्याप्यत्र प्रवेशेऽपि न कृतिरिति तज्ज्ञानिमात्रभावत्वादित्याहो समवायेन ज्ञानादेः साध्यतापामतिव्या
प्तिः साध्यमन्यानामपि हेतुमतां विषयत्वविशेषगते कार्यसमवायेः साध्यवत्वात्। मेवं। प्रतियोगितावच्छेदकसंभ
धेन प्रतियोगिनोऽधिकरणसंबंधिकात्तद्विज्ञाभावस्यैवोक्तत्वात्। भवति चेव मन्योऽभावोऽपि प्रतियोग्यसमा
नाधिकरणः। न हि शिष्टसंबन्धेऽधिकरणवृत्तिर्वाच्यम्। तेन नान्याप्यवृत्तिसाधकासंग्रहः। तद्वद्विभिन्नत्वे च न
र्थः। अथ व्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि नारिण्यतिप्रसंगः। अत्र च सामानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वम्। प्रतीतेः न्ययो
पपादितत्वादित्यस्य सात्त्विकप्रतियोगिध्वं अधिकरणत्वेऽपि विशेषणं वसति। तच्च हेतुधिकरणोक्तं। प्रतियोगि

शिरोमः
२२

ग्यनधिकरणभित्तदेवधिकरणवृत्तभावेतिपुनरभावात्तार्थनिष्कर्षः। अनुप्रतियो गितावच्छेदकावच्छिन्नस्यस्यक
 स्पवित्ततत्ताभा न्यस्यवाप्रतियो गितावच्छेदकयत्किं विदवच्छिन्नस्यवाचनधिकरणमुक्तम्। आद्ये श्रुवाप्यवृत्ति
 साधकाव्याधिरैकप्रतियोग्यधिकरणस्यापितद्व्यक्तं तत्तदनधिकरणत्वात्। द्वितीये संयोगसामान्याभाववान्द्र
 व्यत्ताभाववान्सात्तादित्यादावतिव्याप्तिः साध्याभाववतोद्वयस्यतत्प्रतियो गिसंयोगविशेषाभाववत्तात्तन्नि
 तत्वादि विविक्तद्वयत्वाभावात्मकप्रतियोगिनो अधिकरणत्वाच्च। स्वाभावाभावाभावात्मकस्यविशिष्टस्यापि
 द्वयत्वस्यद्वयत्वातिरेकात्। तृतीयेऽपि संयोगाभाववानात्तादित्यादावव्याप्तिः। साध्याभावानां कपिसंयोगा
 नागुणानामधिकरणस्याप्यात्मनस्तत्प्रतियो गितावच्छेदकगुणसामान्याभावत्वावच्छिन्नावधिकरणत्वात्तमेव
 यादृशप्रतियो गितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तदनवच्छेदस्योक्तकृतात्। अत्रचयत्तसामानाधि
 करणवेदेतोर्वादृशः संबंधः प्रविष्टस्तैनसंबंधेनयो हेतुमात्रवर्तमानत्वमभावस्य साध्यस्यचयादृशः संबंधः

रामः
२२

तसंबंधावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः अनवच्छेदकत्वं बोध्यम्। तेन धूमसमवायिनिष्ठाभावस्य संयोगावच्छिन्नप्रतियो
 गितायाः धूमसंयोगिनिष्ठाभावस्य बुद्धिसमवायावच्छिन्नप्रतियोगितायाः अवच्छेदकत्वे विवक्षितस्यनरुतिः। यद्वा
 साध्यातावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधित्वं हेतुमतो बोध्यम्। तथाचसंबंधमेवेन प्रतियोगिता न विशेषणाया
 एवंस्थिते सामानाधिकरण्यादौ संबंधित्वं निवेशनाय न त्वधिकरणत्वं। तथाच धर्मिणोर्वाप्यत्वं व्यापकत्वं च निर्वहति।
 तथा हि तादात्म्येन संबंधेन धूमवतः संबंधिनि महान् सेवर्तमानो यो न्यो न्याभावस्तस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नाया
 त्रित्यो गितातदनवच्छेदकवच्छिन्नतावच्छिन्नस्यवच्छिन्नमत्तादात्म्येन संबंधिनि महान् सेधूमवतस्तादात्म्येन संबंधितम्।
 एवं धर्मिणो विधर्मव्याप्यत्वव्यापकत्वे बोध्यम्। अत्र एव जलादीनां दृष्टिबीजाभावव्याप्यत्वं तद्वतबीजसंगच्छेत्। यथा
 च यादृशेन संबंधेन हेतोर्वाप्यता गृहीता तादृशेन संबंधेन तस्यैव रुचिशिष्टज्ञानेयादृशेन संबंधेन साध्यस्य व्यापक
 त्वमवगते तादृशेनैव साध्यविशिष्टप्राप्तुमिति स्तेन न धूमावयवसंयोगेन न वा समवायेन यद्वैतवच्छिन्नास्तथैव

शिरान.
२३

द्वयगत व्यापकता घटकसंबंधेन व्यापकस्याभावग्रहे गृहीतव्याप्यता घटसंबंधेन व्याप्यस्याभावः सिध्यति कथमन्यथास
मवायेन बह्विविरहिणि महानसे संयोगेन। संयोगेन स्वावयवे बह्विविरहिणि धूमः समवायेन न निवर्तते। निवर्तते
च संयोगेन बह्विविरहिणि स्वावयवे संयोगेनेति निषम उपपद्यते। तथा च तादात्म्यसंबंधेन जलादीनां व्याप्यत्वग्रहात्
व्यापक निवृत्त्या तादात्म्येनैव तेषामभावः सिध्यति स एव तात्पोत्याभावः। इत्यमेव च तादात्म्येन दृष्टं शिंशपयोर्व्याप्ति
निश्चय इति संगच्छते। अतएव च गोत्वता घटग्रहदशायां यद्वसास्त्रादिः सागौरिति तादात्म्येन गोर्व्यापकत्वग्रहे सास्त्रादिना
तादात्म्येन गोः तादात्म्येन गोर्व्याप्तिरेकाच्चे सास्त्राव्याप्तिरेकः सिध्यति। एवं च संयोगेन गगनादेरपि द्रव्यत्वादिव्याप्यत्वम्।
हृत्पनियामकसंयोगमात्रस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधरूपत्वे साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यसंबंधित्वाभि
धाने वाप्यिषीत्वादिव्यापकत्वमपि तदभाववतोपि पृथिव्यादेः संयोगेन तत्संबंधित्वात्तिद्विरपि तस्य ते येन न तु हृत्पन
मकसंबंधेन। तेनासंबंधित्वात्। अत्र व्यापकत्वाच्च। यत्की भविष्यति चेदमुपरिष्ठात्। नन्वष्टद्व्याप्तिरिच्छया तत्कालमा

सम.
२३

हृत्प्रियं स्वविशेषात्ता विशेषेणाप्यहृत्प्रिकिमपि व्यापकं न स्यात्। स्वावच्छेदकसंबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधित इत्यतः
स्वकालेवर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितायां तत्संबंधावच्छिन्नत्वस्य तेन संबंधेन यत्प्रतियोगिसंबंधित इत्यतः स्व
कालेः संभवात्तानवनादशसंबंधेन हेतुविकरणी भूतयत्किंचिद्व्यापकहृत्प्रियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिता
मान्यकत्वं वक्तव्यम्। तथाचाहृत्प्रिगणनाद्यभावहारिकैव तत्प्रसिद्धिः। सत्त्वाद्यधिकरणकर्मादौ समवायेन ज्ञानसाया
न्यस्य संयोगसामान्यस्यावच्छेदनेति व्याप्तिः। भूतत्वसूत्रं त्वोभयत्वविशिष्टं गुरुकर्मन्यत्वविशिष्टं सत्तात्वविशिष्टं
दिकं च न मनोगुणादिहृत्प्रिसंयोगसामान्यं किंचिद्व्यापकहृत्प्रियोगितावाच्यम्। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्। समयेन जा
तेः साध्यत्वे मेयत्वादावतिव्याप्तेः। जातिमद्विष्टतादशाभावप्रतियोगिताया जातित्वेनानवच्छेदात्। जातिशून्ये च ता
दृशसंबंधेन हृत्त्रेप्रसिद्धेः। संयोगादिसाध्यकगुरुकर्मन्यत्वादावतिव्याप्तिश्च। अत्र ये हेतुमतितादृशसंबंधेन हृ
त्त्रेप्रसिद्धेः। अत्र ये संयोगादेरपि हृत्त्रेः। मेवम्। साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येनिरूपकप्रतियोगीप्रतियोगिकत्वहे

शिशोम
२४

धिकरणाभूतयत्किंचिद्वक्तुं नु यो गिकत्तसामान्योभयाभावस्य विवक्षितत्वात्। धूमसंयोगे व ह्यधिकरणायोगे ल का
नु यो गिकत्तस्यैवान्यत्र विविधैर्नदं संयोगे दं अधिकरणाच्चैत्रानु यो गिकत्तस्य गुणकर्मान्यत्र शिष्टसत्रासमवा
ये जात्यधिकरणगुणगुणकर्मानु यो गिकत्तस्य विरहाच्चातिप्रसंगः। स्वरूपसंबंधेन गगनादेर्दृष्टिमत्वे तु निरुक्त
प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमद्विष्टाभावप्रतियोगिता सामान्येयत्वं धावच्छिन्नत्वयद्भीवच्छिन्नलोभयाभावस्तत्तत्संब
ंधेन तद्भीवच्छिन्नस्य व्यापकत्वं वाध्यम्। समवायसंबंधेन मेयसामान्याभावस्य सामान्यादौ सत्वात्मेयत्वादेशविश्रमा
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वं सुलभम्। अतएव समवायस्यैकत्वेन द्रव्यादिप्रतियोगिकत्तगुणाद्यनु यो गिकत्वोभयत्वे
पि द्रव्यजाते रित्यादौ वद्विधुमोभयवाच्ये हेतुरित्यादौ संयोगस्य द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्तविरहेऽपि च नान्यथाप्रितिरित्य
पि वदेति। प्रतियोगितादिकं च संबंधविशेषो न संबंधत्वेन निविष्टं सामानाधिकरण्येऽपि संबंधः संयोगत्वादिनेव निविष्टा
ते। दर्शितं च पियमाद्यदितं संबंधं तं श्रभावत्वं चेदमिह नास्तीदमिदं न भवतीत्यादिप्रतिनियामकोभावाभावसाधारणः

राम-
२५

स्वरूपसंबंधविशेषोऽतो नाभावसाध्यकव्यभिचारिरयतिप्रसंगः। तदपि गानोपादेयम्। प्रयोजनाभावात्। विषयजात
त्वादिवत्प्रतियोगित्वाधिकरणत्वं संबंधत्वं तत्त्वादयो यतिरिक्ता एव पदार्था इत्येकदेशिनः। नन्ववच्छेदकत्वमिदं न
स्वरूपसंबंधविशेषः संभवति च लघोधर्मैर्गुणैर्नदभावात्तत्र मेयधूमत्वं कुत्री वादिमत्तप्राणयात्यगुणात्वादेर
तथात्वेन ते न रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिरयतिप्रसंगः। नाप्यनतिरिक्तवृत्तितं प्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधा
त्मिकायाः प्रतियत्किं मित्रत्वेन धूमत्वादेरपि तदतिरिक्तवृत्तितत्वात्। न च तथाविधयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितासा
मात्यम्यावृत्तितं तत्। अतएवातिरिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादप्येतत्साधनमपि सं
गच्छत इति वाच्यम्। वद्विष्टवृत्तिद्वित्वात्तार्क्यार्क्यदहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितान
तिरिक्तवृत्तिवद्वित्वाद्यवतिप्रसंगः। एतेनाश्रयवृत्तिविवेचितमपि तत्परास्तम्। अतएव नानाप्रतियोगिवृत्ते
कप्रतियोगितां गीकारेऽपि निस्तारः। लघुरूपसमनियतगुरुवेगवसाध्यतायां सहेताव्याप्तिः। तादृशतदवच्छेद

शिशोम-
२५

क. ६
ल. ५

त्वा प्रसिद्धेरिति चेत् न। न। प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। स्वसमानवृत्तिकं चावच्छेदकं यात्यम्।
तत्त्वं च स्वपर्यायधिकरणपर्यायवृत्तिकत्वम्। यावत्त्वादिकं न तथा पर्यायिभ्यां यमेको घट इमौ द्वौ घटाविति प्रतीतिरिति
हिकः स्वरूपसंबंधविशेष एव। त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाप्यभिः।
टकं चावच्छेदकं तत् स्वरूपसंबंधविशेषः। एवं च प्रागुक्तय इमीव छिन्नेत्यत्र य इमी नूनवृत्तिधर्मी व छिन्ने वेति वाच्येति
नोक्ता व्याप्तिनिरासः। वस्तुतस्तत्तदवच्छिन्नाभाववदसंबद्धस्य विशिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रति
योगिता न वच्छेदकत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम्। अत एव सत्तावात्तातेरित्याहो जातिमन्त्रिणाभावप्रतियोगिता
वच्छेदकगुणकमीत्यविशिष्टसत्तात्वनुत्पत्तिवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वं न कृतिः। एवं स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियो
गिता न वच्छेदकावच्छेद्यत्वं बोध्यम्। तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः। नानो गुरो रवच्छेदकत्वं विनादुर्वचत्वं
म्। प्रतियोगित्वं संबधित्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यम्। अतो न संबंधभेदमादाय देवः। कालिकविशेषणम्।

राम-
२५

विशेषेण साध्यतायां च तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमनित्यतत्र ह्यक्तित्वे प्रसिद्धम्। अभावप्रतियोगित्वधिकरणो
बोध्यः। न च मौलमिदमी ये च प्रतियोगित्वेऽप्यधिकरणमनुपादेयम्। संयोगत्वाच्च वच्छिन्नाभाववतिसंयोगत्वादि वि
शिष्टस्य वृत्तेर्गुणादि निष्ठाभावप्रतियोगिता वच्छेदकद्वयत्वत्वं द्वयमात्रसमवेतत्वाच्च वच्छिन्नाभाववति वाहतेरव्याप्यति
शिष्टस्य वृत्तेऽप्योरनवकाशादिति वाच्यम्। धूमवान् वहेरित्यादावतिव्यासेः। न तु त्र्यग्निका लावच्छेदेनापि महानसा
हो किंचित्संयोगेन वर्तते येन वद्विम्बयोगोलकनिष्ठाभावप्रतियोगिता वच्छेदकायोगोलका वृत्तिद्वयत्वाच्च वच्छि
न्नाभाववदवृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य संभाव्ये त प्रतियोगितयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य विशेषणता विशेषावच्छिन्नत्व
स्य वा विवक्षितोपपत्तौ ननु पादेयमेव प्रतियोगित्वेऽप्यधिकरणमनुपादेयम्। यत्र अधिकरणोऽभिचारस्तदस्य तत्तत्कारक
प्रमाविषयत्वत्वं साध्यवत्कारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यता वच्छेदकविशिष्टसाध्यवृत्तिभावप्रतियोगिता वच्छे
दकत्वात् न हेतुता वच्छेदकविशिष्टहेतुसन्निष्ठाभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तिनिरासत्। तथा च विशेषणम्।

शिरोम.
२६

ताविशेषावच्छिन्नयुद्धमविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवेच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्संबन्धावच्छिन्नसाधनसामानाधिक
रूपात्ताभावप्रतियोगितासामान्येनास्ति साधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यमाप्तिरिति पर्यवसितो र्यः। यत्र स
हेतुविशेषसाध्यातावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदंति। गौरवप्रतिसंधानदशाया म
पिकेवुशीवादिमात्रास्तीति प्रतीतिवत्ता ह्युरपि धर्मोऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाऽनवास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रावल
नंतया विधय किं विद्युक्त्तिसत्त्व एव तादृशप्रतीतिरनुदयात्। अतएवैकघटवतिभूतलेकं वुशीवादिमात्रास्तीति शब्दो
नप्रमाणम्। प्रमाणाघटसामान्यमन्ये न चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरुणामव्याप्यतापत्तिः। गुरुणादिगुरुकर्मा
न्यत्वविशिष्टसत्तादिसामानाधिकरत्वेनैवावच्छेदात्। तत्र न वच्छेदकव्यक्तीनां प्रातिसिक्करूपेणाभावानां कालसहस्रे
णापि ज्ञातुमशकत्वात्। एवं द्रव्यत्वत्वादि विशिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसंगोप्यनुसंधेयः। उपदर्शितप्रकाराणामपि स
त्वादिघटितत्वेन दुर्ज्ञेयत्वाच्च। अतएव प्राणशब्दाद्यगुणात्वादिना साध्यतायां द्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वमपि साधुसंगच्छत इत्य

राम.
२६

धिके विदितिह तंपल्लवितेनाननुपएवमीलितावह्नभावाजलादौवह्निर्नीसीति विषयजनयं नितएवप्रत्येकंधूमवतिसहान
सादौ वंर्त्तते. तच्च तेषां स्वस्वावच्छेदकतत्रद्वित्वावच्छिन्नवैयधिकरणनिरूपिकायाः प्रतियोगितास्तदवच्छेदक
मेववह्नितमोःमाप्तिः। नचैवंवह्नित्वावच्छिन्नसत्त्वत्वात्तथात्वम्। तथा सतिहृदावृत्तिधूमाभावप्रतियोगिताव
च्छेदकहृदावृत्तित्वावच्छिन्नस्यवह्निसदयोगोलकवृत्तित्वादतिव्याप्यपत्तेः। अथानुगतैरूपं तत्रैवाभावप्रतियोगितानां
नावच्छेदकं अनवच्छेदकमेव तत्त्वभावप्रतियोगितायाः अभावांतरेमानाभावात्। तथाच तद्रूपावच्छिन्नसाध्यके व्यभि
चारिरूपप्रतिव्याप्तिरत आह। सामान्येति. संशयान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति अन्यथेति। वायाविति। यद्यप्ययं संशयो न
वायुविशेषकस्तस्य विशेषणत्वेनोत्प्रेषात् नरूपविशेषकः तथा सति रूपतदभावयोर्विरोधिनोरकोटितायोप्र
कृतानुपयोगप्रसंगात्। तथापि वायुरूपवायुरूपाभाववान्तेति रूपरूपाभावकोटिसंशयेनात्यर्थम्। अतस्त्वरूपव
त्तदयोऽन्याभावकोटिक इति नाभेद इति संप्रदायविदः। विरुद्धो रेकधर्मिसंबन्धावगाहिज्ञानमेव संशयानतु तदुभयप्र

शिशोम.
२७

कारणविनियता तथा चरूपतदभावविशेषको वा पुविशेषराकोः सावितिन्याः वापुह त्रित्तदभावकोटिको रूपधर्मिक
वापे संशयः अधिकारो तत्र तदभावान्तरनिश्चयस्यापि तत्राधिकारराह संशयविरोधितात् अन्यथा भूतलेयट तदभा
वान्तरनिर्णये विघटो भूतलवृत्तिर्न वेति संशयप्रसंगादित्यपरे ॥ अथै तावेति रूपाणां त्वनिर्णयान्तरावदूपाभावनि
र्णये संशयो न विरुध्यत इति चेत् न । यावदूपाभावा निर्णय इत्यस्या वैतो रूपाभावा सेषा यावत्वेन तेषां यावेति रूपा
णि तावदभावानां यावदूपात्वेन तदभावानां वा निर्णय इत्यर्थः । न प्रथमं तत्तौ यौ । तथा निर्णीतत्वादेव तैरे । प्रतियोगितद
भावयो र्भावता निर्णये विधौ ग्यानुपलब्ध्या भूतलेयटो नास्तीति निश्चयमात्रादेव घटतदभावसंशयो छेददर्शनात् तस्या
प्यकिंचित्करतात् । न तातिरिक्तसंभावनाविरहसहकृतरवाभावा निर्णयः तत्प्रतिबंधकः संभावना चरूपं पार्थिवदित्रितय
मिन्नं न वेत्याकारा निवर्तने चैयं रूपत्वावच्छेदे नैतच्चित्तयभिन्नताभावा निर्णयादेवेति वाच्यम् । गौरवादिनाप्यतिरिक्तसंभा
वनां विशेषाभावनिश्चये सामान्यसंशयदर्शनाच्च । अथाभावस्य सामान्यावच्छिेषभावाच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनि

रुम.
२७

श्रुय एव तादृशसंशयविरोधी अन्यथा तवाप्यतिप्रसंगात् । स च न प्रकृते । अभावस्य स्यावच्छिेषाभावाधिकारराह त्रि
ति न विशिष्टस्य तदवच्छेदे मवा सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । संभवमिच्छेत्तादृशप्रतियोगिताया अतिरिक्तता
त् । तेनैकविशेषवतो विशेषांत तभावत्वेन सामान्याभावस्य संगः । न च प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनि
यामकत्वाद्देदसिद्धिः । प्रतियोगिभेदस्य तत्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादि चतुष्कस्या भेदप्रसंगादवच्छेदकं तु
भिघतरवतत्र कुचित्रादा त्स्य क्वचित्सं स र्गस्य क्वचित्पूर्वापरकालीनतद्दृत्वादेः श्रुतया त्वादिति वाच्यम् । संसर्गप्रति
योगि विशेषरासाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वादेः श्रुतया त्वादिति वाच्यम् । संसर्गप्रतियोगि विशेषरासाधार
णस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात् । पूर्वापरकालीनत्वस्य ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वे प्रमाणाभावाच्च । किंचावच्छेद
भेदस्याभावभेदनि यामकत्वेन जनकत्वमसताभावादि स्वरूपस्य तस्या जन्यत्वात् । नापि तद्व्याप्यत्वं वैयधिकस्य तात् । अतए
व न तद्व्यापकत्वमपि । भेदेयविरोधाच्च । न च तदिति तदर्थमावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य

शिशोम.
२८

यम। मानाभावात्। अतएव समनियतसुरदुःखारितत्र संख्यापरि माराय क्तादिना नाधर्मी वृद्धिचोपमित्र एवाभावः।
मे दसिद्धिस्तु भाववदभावस्याविवि रूद्ध धर्माध्यासादेव। अतएव समगतादीनां अद्वितीनां समनियतानां धर्मीणां एक
वात्वं ताभावः पुनपहिन ह्यतो उत्पन्नानां वा समाने देयानां मसति वाधके एक एव धुंसः प्रागभावो वेति व्यधिकरण
धर्मीव छिन्नप्रतियोगिता कोपि चेदभावः प्रामाणिकस्तदैकस्यैव प्रतियोगिता सर्वे रेव व्यधिकरणौ धर्मैः सर्वे रेव
वा समानाधिकरणैः संवर्धे रव छिद्यता माकाशाभाव एव ता न्यास्तामिति। मैवम्। एवं हि तत्र देशकालाद्यवच्छि
न्नानवच्छिन्नतत्र अधिकरणवृत्तित्वेन विशिष्टस्य तत्र दृष्टे न वा एकस्यैवाभावस्य घटपटगेत्वाच्चेत्यादि प्रतियोगि
कत्वसंभवेन तद्देहोपिलुप्येता तत्र तत्प्रतियोगिकत्वं तत्त्वभावेन तत्राधिकरण विशेष वृत्तित्वस्यातर्भावोऽवच्छेदक
त्वं वेतिसमानम्। अतएव सामान्या वृद्धिप्रतियोगिता कत्वं वास्य हृत्तीत्यपि प्रत्युक्तम्। अथास्य हृत्ते सत्त्वभा
वस्य तत्त्वानुपपत्तेः अतिरिक्तकल्पने च किमपराह मतिरिक्ताभावेन किंच व्यधिकरणयोर्घटपटयोर्द्वित्वप्रतीतिवदाधि

राम.
२८

करणात्ताम विविशेषाभावांमुगपदिद्वियसन्निकर्षे सामान्या वृद्धिप्रतियोगिता कत्वप्रत्ययोपि स्यात्। अपि च रूपं
तरेण संवेध विधया वाच्या सत्यवृत्तिधर्मसंज्ञानेन यावदाश्रयसन्निकर्षापेक्षानाभावात्। एवं च एकाभावसन्निकर्षे
पि सामान्याभावबुद्धिप्रसंगः। यादृशोचतसंज्ञाने यावदाश्रयाणां सन्निकर्षापेक्षेतेन तत्र तेषां तद्देहसंज्ञानमपि तदका
नेतदभेदज्ञाने च तदग्रहात्। आश्रयभेदश्च मेरातद्गुणदर्शनाच्च। न चात्र यावद्विशेषाभावा नो प्रथममुपस्थितिः संभव
ति तत्त्वप्रतियोगिता नो विशेषतः प्रथममुपस्थितेतिरिति हिक्का। केचि सन्नतविशेषाभावा नो सामान्या वृद्धिप्रतियोगि
ता कत्वस्य तद्वा सत्यवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्षनाद्यवात्सामान्या वृद्धिप्रतियोगिता कत्वेनैक एवाभावः कल्पते।
कल्पनीयशरीरस्योभयत्वेये तदपेक्षतस्य गुरुत्वात्। विनिगमनाभावेपि च सामान्याभावसिद्धिरप्रत्यूहैवः धर्मकल्प
ना तो धर्मिकल्पनाया गुरुत्वं कल्पनीयानेकत्वे प्रत्युक्तम्। न चातिरिक्ताभावस्य तत्र सामान्या वृद्धिप्रतियोगिता कत्व
स्यापि अनंतवाद्याद्यधिकरणवृत्तित्वस्य च कल्पनामपेक्षनात्तत्त्वज्ञानेन वाद्याद्यधिकरणवृत्ती नो यावद्विशेषाभावा

शिवेन
२५

नामेव सा मायावच्छिन्नप्रतियोगिता क तस्य तद्भास्यवृत्तित्वस्य च कल्पमेव लघीयसीति वाच्यम् । एवं सत्यमात्रमात्रा
सिद्धिप्रसंगादित्याहुः । यदेत्यादि । अथात्र नानाव्यक्तिरूपादिसाध्यकैकव्यक्तिपृथिवीत्वादव्याप्तिः । न च तत्र रूप
वत्त्वादिकमेव साध्यतत्त्वपरंपरासंबंधेन रूपत्वादिकमेव तेन संबंधेन तदभावश्च न पृथिव्यादाविति वाच्यम् । रूपा
देरसाध्यतापत्तिः । इत्यात्मत्वादिविशिष्टसत्ताद्यभावस्य इत्यादिवृत्तित्वात् । सत्तादिसाध्यक इत्यत्राहो अत्रापि अत्रापि
अन्यथाविशिष्टतया सत्तादेः साध्यत्वे व्यभिचारिणि जातिमत्त्वादावतिप्रसंगात् । व्युत्पादयिष्यते च विशिष्टाभावस्य वि
शिष्टप्रतियोगिकत्वम् । द्वितीयावच्छिन्नसाध्याभावस्य तत्र सत्ताच्च । अथात्र प्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावः स च
येन रूपेण तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यत्वे हेतौ अस्ति चायं रूपाहोरूपत्वादिना न पृथिव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति
प्रत्ययादिति चेत् । तादृशप्रतीत्यादिरूपत्वाहो प्रतियोगिता या अवच्छेदकत्वाभावो यत्त्वेन न तत्र तदभावो वच्छेदकत्वे
तत् । सर्वत्रैव रूपे पृथिवीनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न कुत्रापिरूपे तदभाव इत्यत्रावधितप्रत्ययात् । अन्यथा यो योधर्मो यस्य यस्य २५

तावच्छेदकतात्रवच्छेदेन तत्र तदभावोपुक्तीत्यासिध्येत् । प्रमेयधर्मत्वेन न वद्वि मत्रिणाभावप्रतियोगित्वमिति प्रत्ययात् । तदव
च्छेदेन तादृशप्रतियोगित्वाभावसाधिसुवचत्वाच्च । अथ प्रमेयधर्मत्वं न गौरवेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितावच्छेदकं ।
विवर्धितं चात्र न येति चेत् । असमानाधिकरणधूमकव्यक्तिवृत्तितया वद्वित मपि न तदवच्छेदकं कंबुग्रीवादिमत्तादिना व
द्यदादेरसाध्यतापत्तिरिति वद्व्याकोपश्च । अत्रैव प्रमेयधर्मत्वं गौरवेण प्रतियोगिताया इव तच्छून्यताया अपि नावच्छेदक
इत्युक्तावपि न निस्तारः । अत्र वद्वेति । अत्र प्रतियोगित्वं प्रतियोगित्वाभावो वच्छेदकधर्मवत्त्वम् । न चैवैवैव स्यात्तमे दः तत्र साध्य
तातीयसमानाधिकरणसाधनजातीयत्वस्य अत्र साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिचेतास्यीत् । यद क
यास्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभ्यां तात्तमाभावयोर्भेदेन भेद इत्यपिकरण्यस्य व्याप्तित्वेतास्यीत् । घटश्चित्तात् । अ
त्वेताभावगर्भवत्तासाध्यविशेषभेदेनाभ्याभावगर्भमपि व्याप्तिलक्षणादयमाह । यत्समानाधिकरण्यसाधित्वं
रुद्वेपेन प्रथमेकस्य साध्याधिकरणांशसाधिकाहाद्वितीयं लक्षणात् । अत्र यद्यपि नानाव्यक्तिसाध्यकस्य तेन तत्साधवत्

शिरोम.
३०

तत्र साध्यवत्त्वस्य च साधनसामानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चातिः। तथापि यद्व्यावृत्तिवत्त्वं ता
दृशा न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्व्यावृत्तिवत्त्वसामानाधिकरण्यामित्यत्र तात्पर्यमावच्छादयितुं तत्रैव योगादौ तद्व्या
वृत्तिवत्त्वसाधेत्तद्व्यावृत्तिवत्त्वसामानाधिकरण्यात्तदवच्छेदकं तद्व्यावृत्तिवत्त्वस्य च न तादृशा न्योन्याभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति। यत्तद्व्यावृत्तिवत्त्वात्तद्व्यावृत्तिवत्त्वमनवच्छेदकं इति वायव्यायव्यं च क्रव्यम्। श
ब्देन स्यानुपादेयत्वात्। अनेत्यादि। यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनस्या
स्य कत्वेन अकिंचित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्वं तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यात्तदवच्छेदकत्वाच्च। व्याप्तिर्व्याधिकरण्या
संभवेति मात्रे तात्पर्यम्। व्याप्तिरेवेत्यस्य कालिकात्यादिश्च न्योन्याभावगर्भलक्षणास्याप्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंज्ञेता
व्याप्तिं विरस्यति। अनेत्यादि। अनेदस्येति। तथा च मूले महीरहो विहंगमसंयोगीनेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टमेवेति
रित्या अपिशिखीति नष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयतामात्रं कल्प्यते - - - - -

राम.
३०

३०

तत्र साध्यवत्त्वस्य च साधनसामानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगित्वात्तदवच्छेदकत्वाच्चातिः। तथापि यद्व्यावृत्तिवत्त्वं ता
दृशा न्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्व्यावृत्तिवत्त्वसामानाधिकरण्यामित्यत्र तात्पर्यमावच्छादयितुं तत्रैव योगादौ तद्व्या
वृत्तिवत्त्वसाधेत्तद्व्यावृत्तिवत्त्वसामानाधिकरण्यात्तदवच्छेदकं तद्व्यावृत्तिवत्त्वस्य च न तादृशा न्योन्याभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति। यत्तद्व्यावृत्तिवत्त्वात्तद्व्यावृत्तिवत्त्वमनवच्छेदकं इति वायव्यायव्यं च क्रव्यम्। श
ब्देन स्यानुपादेयत्वात्। अनेत्यादि। यद्यप्युक्तरीत्या सर्वत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनस्या
स्य कत्वेन अकिंचित्करमेव तादृशाभावप्रतियोगित्वं तथापि विशिष्टसामानाधिकरण्यात्तदवच्छेदकत्वाच्च। व्याप्तिर्व्याधिकरण्या
संभवेति मात्रे तात्पर्यम्। व्याप्तिरेवेत्यस्य कालिकात्यादिश्च न्योन्याभावगर्भलक्षणास्याप्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंज्ञेता
व्याप्तिं विरस्यति। अनेत्यादि। अनेदस्येति। तथा च मूले महीरहो विहंगमसंयोगीनेति प्रतीतेरनुभूयमानविशिष्टमेवेति
रित्या अपिशिखीति नष्ट इति प्रतीतिवद्विशेषणाभावविषयतामात्रं कल्प्यते - - - - -

शिशोम.
३१

वस्थाभावोऽतिरिक्तेव क ~~समाप्त्यनन्तरं~~ ल्येत-अतएवातंताभावप्रतियोगिनोऽन्योन्याभा
वप्रतियोगितावच्छेदकयोः सामान्यतएव क्लृप्ताविरोधः तत्र कपिसंयोगवत्पि देहमूलेन कपिसंयोगप्रतीतेरास्य
था तु पपत्तातावदाद्योः संसर्गोच्यतां न त्वेषा प्रतीतिः कपिसंयोगिभेदविषयत्वेनोपपत्तिं शकानियमनः संयो
गवलेन प्रतियोगिनो बुपस्थितेः प्रतियोगिको दो तदनुल्लेखाच्च। मूलेन कपिसंयोगप्रतीतेस्तु शिखा विनष्ट इति व
द्वा समाविशयरास्याभावमात्रविषयत्वेनोपपत्तित्वात् न मिमयोरपि स इति परास्तम्। अन्योन्याभावोतरस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकांतरसमानाधिकरणात् तासु सप्रतियोगितावच्छेदका सामानाधिकरण्यपर्यवसायितो विरोधस्य सत्वघटि
न तथा विशेष एव विश्रामात्। अतएवाभावप्रतियोगिनो रिवा न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकयोश्चादित सामाना
धिकरण्यानुभवेन प्रतिरुद्धताया विधिविरोधकत्वात् अत्र न वकाशाच्च किंच सि- शिखा विनष्ट इति प्रतीति
विशिष्टं सो ह्येति न्याविशेष्ये तद्वाधादस्तीति विशेषराध्वं स विशेष्यतान संयोगप्रतीतेर्विशिष्टमेव गगना

राम.
३१

नायाः कथं विशेषरा संसर्गभावविषयत्वेनोपपत्तिः न खलु सहस्रेणापि बाधैरेवं रजतमिति प्रतीतेरंगत्वावलेवनतं
व्यवस्थापयितुं शकते- न च विशेषरा भेद एव तस्या विषयः अग्रेपिन संयोगप्रतियोगितावच्छेदकयोः पुन्यतेवा न्योन्याभावोच्य
मा दृष्टिः। कथं न तथापि तादृशायां घटादावयं नश्यमोदं डादिविरहसमये चैत्रादौ नायं तदं उच्यते नित्यादयो
व्यवहारः। न च तत्र विशेषरा संसर्गभाव एव प्रतीयते। अनुयोगिनि सप्रतीतिना तदनुपपत्तेः न खलु भू
तलं घटो नैत्यादिरा कानिकदा विरपि संसर्गभावो बोधयंति- तथा हि ना घटो न घट इत्यादेरपि संगतः। अपि च
विशिष्टवाचकं दृष्ट्यादिपदेभ्यो धर्म्युपसर्जनतयोपस्थितस्य दंडादेः कथं प्रतियोगित्वेनाभावेन चयः। इतरविशेष
रात्वेनोपस्थितस्य निरोकां रुतया अन्यत्र विशेषरात्वेनान्वयायोगात्। न चात्र विशिष्टोपस्थापकं पदं विशेषरा
मात्रपरंतथापि चैत्रो न दंडो घटो न स्या मंरूपमित्यादेरपि दंडादिसंसर्गभावप्रतीतेर्दुर्वारत्यादावात्मानात्कृता
नरुणावावोपस्थितस्यैकं रेव भेदोभासत इत्यस्तु। वस्तुतो न पचति चैत्रो न दंडो न स्यादौ विभक्त्यर्थस्य कृति सं

श्रीराम.
३२

बंधादेरभावस्य बोधनेन प्राप्तमीनावे सते अये सते च प्रातिपदिकार्थस्येति निबुद्धांतरमुपपादित्यमः ॥ न नो वैष
म्यपरतया न श्याम इत्यादेः श्यामत्वादिविधर्मैत्यर्थः ॥ वैधर्म्यं चरकत्वादिकमेव ॥ यदादुराचार्यः श्यामाद्रकोवि
धर्मो ननु पृथगित्यपि वदंति ॥ इति कृतं पल्लवितेना संवेधत्वेनेति ॥ निरूपिततत्त्वमेतत् ॥ कस्येति ॥ इत्येवानुगता
पाश्र्विद्याने र्यथाज्ञानमनुमितिहेतुस्तथाव सते ॥ एते ॥ अयोम्याभावात्तत्ताभावगर्भे तादृशेति ॥ ननु किं द्वित्वा
दिकं प्रतियोगितावच्छेदकमेव न भवति किं वा भवमेव परंतु कृतानामेव तत्र दुर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभा
वानां लाघवादिभिप्रायः ॥ नाघः ॥ एकैकाभावप्रतीतेः दोनस्तइति प्रतीतेर्विलक्षणात् ॥ शब्दादिना दोनस्तइति निबु
धेयेकैकाभावं संशयात् ॥ विषयानुगमं विना नुगताकारप्रत्ययायोगात् ॥ न च भावस्य द्वित्वाधिकराप्रतियोगिक
त्वमात्रं द्वित्वसमानाधिकराधर्मवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं बाह्यं नास्तीति प्रतीतेर्विषयः ॥ तादृशद्वित्वाधिकराद्य
क्लि विरहिता तथा विधौ भयशालिनितादृशो दोनस्तइत्यप्रयात् ॥ द्वित्वसमानाधिकराभावे विप्रतीतेरनुगता

राम.
३२

कारत्वाच्च ॥ अतएव तादृशप्रतीतेर्यदतत्पदत्वात्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावएवेदो नस्तइति प्रतीतेर्विषयः ॥ द्वित्वाधि
करा योरेव प्रतियोगितयोले सा ॥ द्वित्वादेर्यदादिद्वित्वानुपस्थितावपि अंततः शब्देनापि घटपदो नस्तइति प्रती
याच्च ॥ अतएवेकविशिष्टा पराभावो न तदा त्वं वं विरुद्धो रपि जलत्वपृथिवीत्वयोर्द्वित्वेनाभावप्रत्ययादितु कृतत्वाच्च
॥ नांततः ॥ तथा त्वेपि साधनहेतौ स्तादृशभावप्रतियोगितानपायात् ॥ अतरेराचा भावो न रमेकैकघटवत्तिताय
मातामायत्किंचिद्वद्वयवत्तिवानुसयमानाया घटो नस्तइति प्रतीतेरुपपादिनुमशकत्वादित्यत आह ॥ अभ्युपग
मेवेति ॥ उभयत्वेमेव प्रतियोगितावच्छेदकं ननु साध्यतावच्छेदकं साध्यवेत्यर्थः ॥ अत्र माणावच्छेदकात्तादोपिल
हृरोतयेव विवक्षितमिति भावः ॥ तच्चेति संसाधनत्वेनाभिमतः ॥ तथा च साधनसमो नाधिकरात्तं ताभावप्रति
योगितावच्छेदकाया वं जोधर्माय दुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरात्तं ताभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तदुर्मावत्तादृश
समानाधिकराप्यमित्यर्थः ॥ एतेन सर्वत्र तादृशोर्मावच्छिन्नस्य तादृशावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिकस्य चातिप्रसज

33

राम.
३३

द्वितीयात्यंताभावस्य विशेषांतयावसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यंताभावत्वव्यापकसामानाधिकर
ण्यसामान्याभावकत्वमर्थः। केवलान्वयिस्यतेचाकाशादिरेवतयाविधौःभावः प्रसिद्धरतिसंप्रदायः केचिन्नुताद
रापादभावमूल्यत्वं यदधिकरणातायाव्यापकं तत्त्वमित्यर्थः॥ नचतादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तमेवयावत्वेनवि
शेष्ययावत्तादृशाश्रयत्वं यदधिकरणातायाव्यापकं तत्त्वमित्यर्थलाभादेव सामंजस्येःभावद्वयोपारानंश्चनतिप्रयोजने
कमेवेतिवाच्यम्। यावतांतादृशमिंधनादीनां रेकाधिकरणस्याप्रसिद्धेः॥ नचावच्छेदकांशमनुपादय्याप्रतियोग्येवया
वत्वेनविशेष्यतां। साध्यव्यापकस्यापिरूपांतरेण साध्यसामानाधिकरणात्वं ताभावाप्रतियोगितस्योपदर्शितत्वादि
त्याहुः। अत्रवच्छिन्नं सामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वाव्याप्तिः। इत्थं वध्नमत्वद्रव्यत्वत्वादेव
यतावच्छेदकत्वं दंडत्वादेर्नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मात्मककारणातातदवच्छेदकवदभेदेपि उपहितानुप
हितभेदाहासमर्थनायं तत्राव्यमभिप्रेत्याह। यत्तवं धितेति सासंवंधिता सामानाधिकरण्यरूपाजनकत्वमिति

शिरोमः
३४

व्यावृत्ताः अत्र च विशिष्ट सत्तात्वावच्छिन्नगुणादिसामानाधिकरण्याधिकरणासत्तादेः कर्मादौ परामर्श इत्याद्यनु
मित्यापत्तिः साध्यसामानाधिकरणविशिष्टहेतुमत्ता परामर्शरूपहेतुसाध्यनिर्णीयानुप्रागसंभवी तु नुशयेन द्वितीया
यम् । अयमालोको धूमो वेत्तादौ विशिष्यसंदेहे पिसामान्यतो वच्छेदकरूपवत्तन्निर्णीयः संभवतीत्येव तद्वयम् । अत्रा
वच्छेदकत्वेनाप्यनवृत्तित्वम् । अन्तनातिरिक्तवृत्तित्वेवावच्छिन्नसौ साध्यमेव तादावतिप्रसंगात् । धूमतादावप्रसंगात्
। किंतु नतिरिक्तवृत्तित्वं तत्र यद्यपि न तदभाववद्वृत्तित्वगुणवत्सत्तादित्यत्र सत्तात्वेति प्रसंगात् । न च कर्मादिवृत्तित्वा
वच्छेदेन गुणसामानाधिकरण्याभाववत्तां सत्तायां वर्तमानत्वात् तया त्वम् । तथा सति विशिष्टसत्तात्वे प्रागुपदर्शित
दिशा धूमतादावव्याप्तिप्रसंगात् । तथाप्यतिरिक्ते यद्वर्तमानं विशिष्टहेतुविकरणावृत्तित्वं न वर्तते तत्तत्साध्यसामानाधि
करणावृत्तिस्त्विति विशिष्टाधिकरणावृत्तित्वसामान्यकत्वात् विशिष्टाधिकरणावृत्तिपावत्ता साध्यसामानाधिकरणक
त्वेति प्रलितार्थः सत्तात्वविशिष्टसत्ताधिकरणकर्मादिवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरणकर्मादौ सत्तात्वातिप्रसंगः ।

राम-
३४

कर्माद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताश्रयेन कर्मादिरिति नाप्रसंगः । एवं च मेयत्वादेरपिकेवलान्वयिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वे
पपत्तिः । यत्र वृत्तिमत्तादिकमेव तत्र व्याप्तिः तद्गृहस्तमेयत्वादिनेति । तत्र व्याप्तिविरहिद्वृत्तितया गृह्यमाणो न रूपेण व्या
प्तिगृहसंभवादप्यतिप्रसंगात् । साध्यातावच्छेदकसंबंधेन साध्याधिकरणो येन येन संबंधेनावर्तमानत्वं हेतुतावच्छेदसंब
ंधेन हेतुविकरणो पितेन तेनैव तया त्वेवोध्यम् । मीलधूमतादेर्वा रणीयत्वे तु स्वसामानाधिकरणा तादृशधर्मांतराद्यदितत्वे
न विशेषराग्यसामानाधिकरणोपादानात् धूमप्रागभावत्वादिसंयुहः तद्वदितत्वं च तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं स्व
रूपसंबंधविशेष एव नावच्छेदकत्वम् । अतएव न त्वतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्यादिकमपि संगच्छते । अयमप्यतिप्रसक्तः
नतिप्रसक्तत्वस्याप्रसक्तत्वेन तत्र विकरणायोगात् । विरुद्धयोश्च भावाभावयोरधिकरणो एकस्यैकेन संबंधेन वृत्तिर्विरुद्ध
ते अतस्तत्रावच्छेदकभेदापेक्षा अतएव व्यभिचारिणि साध्यतदभावसामानाधिकरणयोर्विरुद्धयोरुपपादनाय उपाधि
तदभावावच्छेदकावनुमन्यतेत्यायाचारीः । सत्तात्वे तु गुणभावस्येव गुणस्यापि सामानाधिकरण्यावच्छेदकविरोधात् ।

शिराम.
३५

अथाप्यवृत्ते श्रुतिपसंयोगादेरधिकरणोद्घोषोत्तमभावस्य संयोगेन वावद्भावेरधिकरणो महान सो दो समवायावच्छिन्नप्र
तियोगिता कतदभावस्य सत्ते ना विरुद्धत्वात्. वहिसति संयोगेन वर्तमानस्य धूमादेर्दह्यभाववति स्वावयवे संयोगे नावर्त
मानत्वाच्च तद्वृत्तत्वधूमत्वादेर्न साध्य सामानाधिकरण्यावच्छेदेन साध्याधिकरणवृत्तित्वग्रहायोगात्. अस्तु वा एत
न्मते हेतुवृत्तिधर्मस्य साध्य सामानाधिकरणानवच्छेदकत्वमेव व्यभिचारः तद्दीरेव साह्यद्विरोधिना व्यभिचारोत्तरधीस्त
परंपयेति. नीलधूमत्वादिकं तु गो रवात्रावच्छेदकम्. एवं चलघु घटत्वादिकमेव सामानाधिकरण्यावच्छेदकं व्याप्तिः न तु
तत्सद्वचरितकंदुग्वादिमत्वादिकं तेन च गुरुणा विरूपेण व्याप्तिग्रहे कथार्याहेतोरुपन्यासे वाऽनुयोगः प्रकाशं तरेण
व्याप्तिवादिनामपि समानः. एवं द्रव्यरूपाद्रसादित्यादौ सकलगुणसाधारणस्य गुणत्वस्य द्रव्यादिसाधारणस्य गुणस
म्भवे तत्ते सति द्रव्यसमवेतत्वं स्य चेकस्यावच्छेदकत्वं संभवेद्वद्भावरूपत्वादीनामपि न तत्रैविरुद्धधर्मद्रव्याधिकरणा यो श्रेय
स्यैकेन संबंधेन वृत्तौ कथं विरोधः. कथं वा द्रव्यत्वादौ साध्ये हेतुत्वेन विशिष्यरूपादेः प्रयोगः. तथा परामर्शाद्वा नुसिति पिति

तु विभावनीयम् अपरे तु यद्वर्मविशिष्टहेतुविकरणात् साध्याधिकरणताया अवच्छेदकं सधर्मो व्याप्तिः। ग्रंथस्तद्धर्मस्य
धूमवतः धूमत्वं धूमवत्वं वहेत्तु वह्निमत इत्यादिप्रकारेण व्याख्येयः। अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषः। विरु
द्धिकालावच्छिन्नवृत्तिकस्य नृनदेशकालावृत्तिको देव्याधिकरणतायां अवच्छेदकं सधर्मो व्याप्तिः। ग्रंथस्तद्धर्मस्य
धूमवतः धूमत्वं धूमवत्वं वहेत्तु वह्निमत इत्यादिप्रकारेण व्याख्येयः। अत्र चावच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषः।
विरुद्धद्वितदसंभवात् तुल्यवृत्तिकधर्मद्वयाधिकरणतयोर्मिथोऽवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य विनियंतुमशक्यत्वात्। त
स्य नृनवृत्तित्वं नृनवृत्तिकधूमसादेरव्याप्यतापत्तेः। किंतु नतिरिक्तवृत्तित्वं स्मृतवृत्तितत्त्वमिति यावत्। अतो न के
वलान्वयिन्यव्याप्तिः। अत्र च यदनृनवृत्तिसाध्यं तत्वं स्वव्यापकसाध्यसंबंधित्वपर्यवसन्नमप्येव गौरवं परमवशिष्य
ते तच्चाग्रग्रंथकार एव विवेचयिष्यतीत्याहुः। उपाधिनेति विशेषणतामापत्तेन उपाध्यनुप्रविष्टेनेति यावत्। वद्वा वा
र्द्धधनप्रभववह्नित्वेन रासमाद्धतादौ च तथाविधवह्निविशिष्टत्वेन धूमसंबंधेऽवच्छिद्यमाने तथाविधवहेरु

शिशोम-
३६

प्रवेशात् रासभत्वादिकं तु निविशते न वेत्यन्यदेतत् । अत्र वेदं स्नेहवर्तनिः स्रहं वा स्पर्शं रित्यत्र विना पृथक् प्राविशने
शीतत्वेन शीतान्यत्वेन वा साध्या समानाधिकरणात् साधनव्यापकतया वा स्वयमनुपाधिना केवलेन विशेषणीय
वा शीतान्यस्पर्शत्वेन चोपाधिना स्वतएव स्पर्शसाध्यसंबंधोऽवच्छिद्यत इति उपाधिभेदेति नियमेन तात्पर्यपरंतु
इत्यसाधनतावच्छेदकस्य अनवच्छेदकतामात्रेऽप्यत्र एव सोपाधौ साधनतावच्छेदकातिरिक्तं नियतमवच्छेदकं अत्र
एव तद्विशेषस्तत्रोपाधिरिति वदंतीत्याह । अत्रैवेति । अत्रावच्छेदकत्वं सामानाधिकरण्यात् तत्त्वं चान्नवृत्तिर्न व्यापक
त्वमिति यावत् । तत्राधिकरणात् तर्भावेन तेन साध्यविशिष्टसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनत्वव्यापकाधिकरणा
त्ताकत्वं पर्यस्यति निरुक्तविशिष्टसाधनव्यापकत्वमिति तु निष्कर्षः इत्थं च सत्राद्येकव्यक्तिकहेतुनिष्ठद्रव्यत्वादिसा
मानाधिकरणव्यापकसामानाधिकरणप्रतियोगिनिष्ठत्वादेर्नातिप्रसंगः । न च द्रव्यं जन्मत्वे सति सत्तादिसादौ द्रव्य
व्यत्वविशिष्टसत्राद्यव्यापके स्पर्शवत्त्वादावप्रसंगः । निःस्नेहं स्पर्शं तद्रव्यं सत्तादिसादौ शीतस्पर्शान्यत्वरूपावत्तादि

राम-
३६

वारणाय तत्रेत्यादि । तत्र साध्यविशिष्टसाधने विशेषणं साध्याभावविशिष्टसाधनात् सामानाधिकरण्येन व्या
वर्तकं साध्याभावविशिष्टनिरुक्तसाधनवदवृत्तिरिति यावत् । एवं च द्रव्यं सत्तादिसत्त्वसत्ताया अभेदे विगुणकर्मन्य
त्वेन व्याप्तिः । नापि द्रव्यं कर्मन्यत्वे सति सत्तादिसत्त्वगुणान्यत्वादेः । इत्थं च साधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वयोतना
यपरंतु द्विवृत्तौ क्रिः । न तु विवक्षितं तत्रैव व्यर्थं । इदं रक्षितं नैवाद्भ्रंसादौ दधित्वा घ व्याप्तेऽप्युदात्तं प्रकृतसाध
नतावच्छेदकानवच्छेदप्रकृतसाधनविशिष्टसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वं प्रवदलार्थः । अनवच्छेदकत्वं च तस्य साध्याभावविशि
ष्टसाधनवृत्तितया तद्विशिष्टसाधनस्य साध्याभाववद्वृत्तिर्न साध्याभाववत्तत्तद्विशिष्टसाधनवत्त्वेनेति यावत् । एते
न ध्रुमवा इमे यवत इत्यादौ मेयानवच्छेदसाध्यसंबंधा प्रसिद्धिः गुणवत्तु गुणकर्मन्यत्वे सति जातिमत्तादिसादौ जा
तित्वघटकनिसत्तादेर्वैयर्थ्येन विशिष्टस्यानवच्छेदकतया गुणकर्मन्यत्वादेरुपाधितापत्तिश्चेति निरस्तम् । अत्रावच्छे
दकत्वमर्थः पर्यवस्यति । उपदर्शितं शीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय तत्रेत्यादि । तत्र साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधन

शिरोम.
१७

स्य व्यापकत्वमर्थः पर्यवस्यति । उपदर्शितं शीतस्पर्शान्यत्वादिवारणाय । तत्रेत्यादि । तत्रेत्यादि । तत्र साधनतावच्छेदक
विशिष्टे साधने विशेषणं साध्यं न्यायाद्यावत्तौ पथिकं यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टप्रकृतसाधनवत्साध्याभावव
त्तिनवर्तन इति यावत् । तथा च साध्याभावविशिष्टप्रकृतसाधनाधिकरणसामान्यासाध्यविशिष्टप्रकृतसाधनाधि
करणसामान्यस्यावर्तकमिति तु समुदायार्थनिष्कर्षः । केचित्तु विशेषणं सामानाधिकरणं तथा च सामानाधिकर
ण्यप्रत्यासत्त्यायेनावच्छिद्यते अवच्छेदकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् । अवच्छेदकत्वं वेदः अन्यनानि रिक
रिक्तवृत्तित्वं गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरणीभूतसामानाधिकरण्यप्रतियोगीति यावत् । अवच्छेदकत्वं वेदः अन्यनानि रिक
रिक्तवृत्तित्वं गुरोरप्युपाधिसामानाधिकरण्यस्याहं न मेव । यद्यपि प्रत्यक्षः उद्भूतरूपात्तमहाननिन्द्यवत्तादिसं
महत्त्वस्यानित्यसमेव तत्त्वस्य च वक्ष्यमाणालङ्घनाकांतस्योपाधेः सामानाधिकरण्यसाध्यसामानाधिकरण्यमनानि
रिक्तवृत्तिः तथापि हेतुमिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यस्य हेतुमिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यमनानि रिकृत्तित्वं वि

राम.
३७

परातेन तत्र भावार्थः । न विवक्षितः । तत्र विशेषणत्वं यस्या इति वदुः । हिंसा संवत्सरे उपरि स्थे वरापरंपरा संवेदुः ।
त्वं वदुः । विशेष्यकज्ञानप्रकारेणार्थः । तथा च सैव विशेषणत्वं तस्यार्थः । अत्र च हिंसा इति स्थिते लोकोक्तसंवेधो
ज्ञानस्य तर्हि द्वियज्यत्वे च नियामकम् । एवं चारणत्वेन यत्किंचिद्व्याप्यस्थितावपि सकला स उगी च
रोमानसो बोध इति वदन्ति । एतेन धृतीपटले धूमधूमे तत्र वद्विद्याति ग्रहे तत्रासता धूमत्वेन धूमे पुन्यास्य ग्रहा
दूमदर्शनादहं नुमितिर्न स्यात् । हेतुभावेन परामर्शानुत्पादान् । किंच धर्मिणी दोषवशात् त्रयनेनाहं त्वमाहं न
स्मरणा प्रकारो भवतीत्यामयेन गृह्यमाणो वल्लोकोक्तसन्निकर्षविगमेपि चारुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम् ।
सामान्यं च सखंडाखंडः उभे देन द्वेधा । सखंडे चाखंडमेव परंपरा संवेधुं प्रत्यासत्तिः । येन संवेधेन वेदिय संवेधुं सा
मान्यं ज्ञायते तेन संवेधेनाधिकरणं सा प्रत्यासत्तिरिति । न तु यत्रानाधिकरण्यप्रत्यासन्न एकव्यक्तिव्यवहारसि
त्तागभावार्थिनी अनित्यः प्रत्यासत्तिस्तत्र तदभावदशायां तथा प्रत्यासत्त्याज्ञानादुच्यते संगति चेत्तत्राति

श्रीगोम
४८

तद्वागप्रत्यासन्नस्य घटत्वादेरेव प्रत्यासन्नित्वात्. एतदस्वरसेनेव वाहिती वं पदमाहा. अतिरिक्तेवेति. अति
रिक्ता. इदं द्वयसंबंधे तादृश सामान्यज्ञानात्मिका. अतीताद्यनुरोधात् सामान्यज्ञाने प्रत्यासन्निः. अथेह. एता
पंतर्हि द्वयकरणतद्वर्तव्यत्वबोधसामग्र्यंतरम्. अतएवो धतमसे सोदांतिनी संपातजनिने विद्वद्यप्रत्यहेव
रसंनवाहृषो निखिलद्वयसाहाकारसंतानरुतितुनव्या. वंचर्धर्मविषयकं ज्ञाने धर्मिणां प्रत्यासन्निरिति
रातुमद्विषयकं ज्ञानं तस्य. अतएव सुरभिर्वेदनमित्यादौ सौरभत्वादेशिभानमिति. ततः स्मृतासेति. अ
नसमानाधिकरणात् संताभावाप्रतियोगिवद्विसमानाधिकरणावृत्तिधूमत्वम्. वद्विमद्व्यावृत्तिवत्. वद्वि
संबंधितावच्छेदकरूपत्वे वा व्याप्तिः. एकैव च सा सर्वधूमसामानाधिकरणीति भावः. व्याप्तिना तत्वे तु पूर्व
तीमवद्देरसन्निकर्षे तत्सामानाधिकरण्याग्रहयोगादयदीयवद्विसमानाधिकरणस्य च भागो गीकायध
मत्वापन्निरिति द्रष्टव्यम्. गवादिपदेष्टुपीति. शक्तनुभवंस्मररोहेतु. हेतुमान्वासाय बोधः. नचेवं जातिमा

शक्ति १

राम.
४९

विशेषस्वरणादिवशाद्भूमत्वोदो गृहीतो धूमवद्विष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वद्वित्वादौ विद्वत्तत्वात्
ः. अतएवो धतमसे सोदांतिनी संपातजनिने विद्वद्यप्रत्यहेव
धीः निर्गतात्मनिसाधारणोवादीयविशेषाजन्तोपनीतभावे संशयादिसाधारणस्य निश्चयात्मनोवाविपरी
तज्ञानमात्रस्यैव प्रतिबंधकत्वात्. तत्र द्रुमादौ देशांतरवृत्तिवत् संभावनाविरहवशाद्भूमत्वमात्रोवद्भावाभाव
वद्वित्वाभावो धूमत्ववच्छेदेन गृह्यते लोचवाहितपि वद्विति. हुताश्वरासमादिपदार्थसार्थस्यान्यव्यतिरेक
यो रभ्यव्यतिरेको धूमस्योपलभमानो अदृश्यमेतेषां अन्यतसकारणधूमस्यैव धार्यसंदिग्धे किमेतानि स
र्वाण्येव कारणानि किंवाकानि चित्राका निचित्रेति. तत्र च यस्य व्यतिरेके पीतरेभ्यस्तया विधेभ्यो धूमोत्पत्तिरु
पलभते तस्याहेतुत्वमेवावधारयति. यथा रासभादेः यस्य व्यतिरेके तादृशापरसकलान्वयेपि धूमादुत्पत्तिर्य
शयति तस्य च कारणत्वमेव निश्चितुमेव यावद्देः तत्र चाकारणत्वसंदेहो विरोधितामासादयन्निवर्तते येन

शिते म.

४१

तर्केण तमाह धूम इत्यादि अनुसंधेयं यावत्कारणभावग्रहः तदधीनत्वाद्वाप्तिबुद्धेः सामानाधिकरूपे नान्य
व्यतिरेकग्रहाज्जायमानस्य तथैव वाहेतुहेतुमद्रावणहृतः तस्यैव व्याप्तिपरिच्छेदकत्वात् विपर्येतत्कोटिमात्र
पर्यवसायिनश्च तर्कस्य तदभावकोटिरेका निवर्तकत्वं अन्यथा यदि वह्निस्तद्व्युत्पन्नस्य तस्यैव व्याप्तिजन्यो न स्या
दित्यादेरपि तया त्वापत्तेः तथा पर्यवसायितावक विधि शेषतो व्याप्त्या सामान्यतो विवक्षितं तद्वत्ता
त् तत्तत्पत्रये चाववत्त्वसमवहितान्यत्वे नपक्षे विशेषणीयः विशेषणवत्त्वेनोपस्थितेर्दिशिष्टाभावबुद्धे
विशेष्याभावमात्रावत्वं विज्ञातं तथोपस्थिति विरोधित्वावहै रित्यादि शंका ह्यमये निरसनीयम् वस्तुतो
वह्निजन्यमपि वह्नि समवहितजन्यं वह्नि समवहितजन्यं संभवतीति वह्निजन्यत्वं पर्यवसितं वह्नि समवहितत
न्यत्वे वाच्यम् तथा च घटोदौ व्यभिचारवारणाया पाद्यकोटिप्रतियोगि विशेषणार्थकं समंतं अजने जने च
नांतरीयवह्निके व्यभिचारवारणा यजन्य इति तदर्थं वस्तु समवाधान कालीनवह्नितत्त्वमवधाने तस्यावका

राम.
४१

रणा जन्मत्वम् तथा विधयावत्कारणकत्वमिति यावत् तथा च वह्नि समवहितजन्यत्वे सति वह्नि समवधानका
लीनवह्नितत्त्वमवधाने तस्यावत्कारणको न स्यादिति पर्यवसितोर्थः वस्तुनांतरीयवह्निके व्यभिचारवारणा
या पाद्यकोटिरेव विशेषणं सत्यं तार्थः सच वह्नि घटितसामग्र्यजन्यत्वमिति तत्र प्राकृतप्रसिद्धेः अत्राद्या
ह्यो शंका इष्टापत्तिपर्यवसिता तृतीया पुनरुपादकाद्य प्रसिद्धिपर्यवसायिना अवहेः वह्निप्रभृता तदुपा
दानमिति करणव्युत्पत्त्या तदीयकार्यप्रयोजकज्ञानपरम् तादृशान्वयव्यतिरेकानुविधानबोधपरंका अ
प्रेतानमपि स्वक्रियापदे तत्परमेव कृत्वा देवशंका प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् कारणताग्रहोत्तरकारणताग्रहो
त्तरकालीनत्वाच्च यद्यपि चैतावता धूमत्वावच्छिन्नप्रतिवह्नेर्जनकत्वं नायाति तत्कारणतामसिन्ध्या येनैव के कल्पिक
कारणतायामपि तया तत्संभवात् तथापि विशेषयोः कार्यकारणभावग्रहस्तर्केण तद्विरोधिशंकाया मपनी
तायां जायमानः सामान्यव्यभिचारा निरूप्यादनुगतानुविशेषरूपांतरानुपस्थिति लाघवप्रतिस्थापवणा

शिशोम-
४२

सामान्यतएव तं परिच्छिन्नं प्रामाणिको रते ये वा न्ययव्यतिरेको फलवलेन नलाघवज्ञानादिभूया या एव सामान्य
व्यभिचारशंकायाः प्रतिबंधकत्वे कल्प्यते परेतु धूमत्वावच्छिन्नस्य वहाजन्यतेन न्यत विशिष्टस्य यथाश्रुतवहासम
वहितान्नस्य त्वस्य व्यतिरेक एवापादनीयः । तच्चोक्त्या येन तादृशवद्विपुत्रकारणकलापजन्यत्वविशिष्टस्य यथा
श्रुतवहासमवहितान्नस्य त्वस्य व्यतिरेक एवापादनीयः । तच्चोक्त्या येन तादृशवद्विपुत्रकारणकलापजन्य
त्वग्रहेण तद्व्यतिरेकजन्यत्वशंका निरास्यते । वद्विद्विरेहेपि निरतिशयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वस्य
हेतुतादृशव्यतिरेकजन्यत्वशंका निरास्यते । वद्विद्विरेहेपि निरतिशयस्यैव तादृशसमूहस्य धूमजनकत्वसंवेदस्य
तथाविधादुमानुतादृशनेनैवायोगात् । तादृशस्यैव क्वचिद्विद्विरेकविद्येतरहासाय तथाविधजनकत्वसं
भावनायाश्च क्वचिदुमानुतादृशप्रयोजनकत्वेनावष्टतवद्विद्विरेहस्यैव तथाविधसमूहसंवेदधूमानुत्पत्तिर्या
मान्यप्रतिपाद्यवाच्यप्रयोजकत्वानिरूपयेनापनयान्मनेसेव सुग्रहम् । वद्विरेकसमवहितस्योपादाने । अथ

राम-
४२

क्षेपस्य वहासमवहितानुपादानस्य प्रयोजकेतदजन्यत्वस्य ज्ञाने परंपर्यावद्विरेकसमवहितोपादानस्य वा प्रयो
जकेतत्वात्पर्यम् । यत्तन्व्यव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विशेषदर्शनतया शंकायां प्रतिबंधकं एतदेव तर्क
घटकम् । तद्विद्विरेके यदि गृहीतान्त्वयव्यतिरेके हेतुमितीति । तत्र तादृशिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचा
रित्वा त्रियतस्य चोक्ताभेदसंपादकत्वादिति वद्विरेके । तद्विरेके च किंचित्कारणभावग्रहानंतरं व्याप्तिर्या
यव्यधिकरणस्य जनकत्वशंका निरास्यते । तर्कः । तथा च धूमो यदि सामानाधिकरण्यातिरिक्तप्रत्यक्ष
त्वावहाजन्यत्वे सति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तावद्विज्ज्योन स्यात् । अत्र प्रत्यासत्तस्य जनकत्वात् । तादृशज
न्यत्वं च प्रत्यासत्तं तद्विरेकस्यैव धूमानुतादृशनायात्वमिति । इदमेवाचोभंग्यतरेण परेपरिच्छिन्नं । म
धूमो यदि वद्वा तधिकरणं तादृशानुत्पत्तिकत्वे सति वहाधिकरणं शोच्यते किं न स्यात् । जन्योन स्यात् । तादृशानुत्प
त्तिकत्वग्रहे धूमानुत्पत्तिप्रतिवद्विरेकसंवेधाभावस्य प्रयोजकत्वे यात्ये उपस्थितत्वात्ताववा सुतादृशसंवेधाभा

वस्त्वैतत्तावधारणादिति। तच्चिंत्यम्। मिश्रास्तु परंप्रतिव्याप्तिग्रहोपाये प्रदर्श्यमाने व्यभिचारशंका निरासरे
 तु तेनोपदर्शिते तर्कमूलशेषित्यादि शंकोद्भावकं तं प्रतिव्याघातो यस्य प्रदर्श्यते। तमेवं शंकिष्याः तथा सति
 तत्तत्कार्यार्थितया तत्कारणो तदेव प्रवृत्तयो व्याहृत्यैव यदाह न हि संभवति स्वयं वत्सादिकमिति प्रादुः
 त्तचेति। तत्तत् व्यभिचारदर्शनं व्यभिचारज्ञानसामान्याभावः योग्यतादिसंशयादिना अर्थनिश्चयात्। तत्त
 र्कस्वरूपमित्यपिकेचित्। ननु वस्तुतो व्याप्ति स ते तर्काभासात्प्रमाभ्योरुत्पादानुत्पादाभ्यां व्यभिचार इत्यत
 आह विशेषदर्शनेति। तथा च यथा तस्य बोध्यतरभाववद्विषयत्वे सत्यत्वात् सत्यत्वे तथा तर्कस्यापीति। अत्र
 सत्यत्वादिसंपादकैर्धर्मिणो बोधादिमत्वे बोधादिमद्वर्गिरेन्द्रियसन्निकर्षे वा तात्पर्यलाघवात् तर्कस्य व्यभि
 चारेणाहेतुतायाः स्वयमेव दर्शितत्वाच्च। अथ विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यहेतुत्रिवर्तकत्वेन विशेषदर्शन
 स्पहेतुत्वेन तत्तर्कस्यापीति चेत्। अस्तु तावदापाततत्तथाप्यन्यत्र प्रामाण्यादिप्रयोजकादेव

यत्तत्र प्रामाण्याद्युपपन्नौ न तस्यापि विशेषतः कारणत्वे गौरवात्। उक्तं च विशेषराज्ञानस्य विशिष्टज्ञानका
 रणत्वमेतत्सर्वविशेष्यसंबन्धसंबन्धविशेषराज्ञानमेव प्रमाभ्रमप्रयोजकमिति वदन्ति। तत्र प्रमाणाति-उदस
 नादिसिद्धज्ञानस्य प्रयोजकत्वमभिप्रेत्य परार्थमिप्रायेण वा अनुमानत्वात् व्याप्तिग्रहाधीनप्रवृत्तिकत्वात्।
 व्यभिचारशंकेति। हारेण च द्वारिणो नाप्यसिद्धिरिति भावः। अनुमानमात्रेति। अनिश्चितसाध्ययहेतु
 र्वत्तसंभवित्वात्। यहे साध्यनिर्णयेऽनुमानं देकत्याह। उपाधितेनः स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोत्रायकत्वेन
 अनुमानोच्छेदकताज्ञानमेव साध्यव्यापकता बुद्धिं विरुद्धादित्याशंकाह। अपिचेति करवहीति परमतेने
 संस्रमतेतुवासादौ स्पर्शदीनारूपादिसाधने शत्रुपतिरिक्तविशेषराप्रहेतेरावातहोध्यम्। उक्तव्यापीति।
 प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं विशेषराविहेतुलाघवात्। अथ संयोगाभावस्यैव संयोगवद्वेदस्यापि
 तु सामानाधिकरणग्रहकाले अनुमितिदर्शनात्तत्रापि त्रिवेशनीयमितिकलायवम्। तत्तदेव प्रति

शिते.
४४

योग्यसामानाधिकरण्याद्यनुपस्थितौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रदेव्यनुमितिर्न
स्यात्। न च प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेनाज्ञायमानायावन्तो हेतुसमानाधिकरणाश्रभावास्तत्प्रतियोगि
तावच्छेदकत्वाभावग्रहो हेतुरिति वाच्यम्। तादृशाभावग्रहो न हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छे
दकत्वत्वेन रूपेण प्रतियोगिसमानाधिकरणातादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहेतदसंभवात्। ना
पि प्रतिस्विकरूपेण जन्मसहस्रेणाप्यसंभवात्। नापिरूपात्तरेण। वदित्वा वदित्वप्रतियोगिताकाभावस्य धू
मसमानाधिकरणभ्रमेपि वदित्वानवच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमसमानाधिकरणनिर्विन्नाभावप्रतियोगि
तानवच्छेदकं वदित्वमिति तानादनुमितिप्रसंगत न च हेतुसमानाधिकरणत्वेन ज्ञायमाना इति वाच्यम्।
वदित्वे धूमसमानाधिकरणसंभवात् ज्ञायमानाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वभ्रमे युक्तरूपेण तथा ग्रहसंभवात्।
धूमाधिकरणतरेणानुपस्थितौ वदित्वे संभवाद्दोषतादृशप्रसंगेन तादेविरासभादेरिव वदित्वे ननु मानाद्येव

राम.
४४

वदित्वा वच्छेदेन युक्त्वाभावभ्रमदृशायां युक्तप्रतियोगिकवद्भीतरप्रतियोगिताकाश्रये धूमसमानाधिक
रणाश्रभावास्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं वदित्वमिति ग्रहेपि भेदः। प्रतियोग्यसमानाधिकरणहेतुसमाना
धिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहविरोधिग्रहविषयत्वेन तेषां तादृशावच्छेदकत्वग्रहविरोधित्वेन
तदुद्दीनां वा नुगमात्। विरुद्धि च सामान्याभावबोधोपिसामान्यवदित्वविशेषवत्त्वदुद्दिस्तत्साहच्य
दोनास्तीति बुद्धौ जातत्विनीलघटोस्तीति बोधानुदयात्। तत्कस्य हेतोः तद्विशिष्टप्रतियोगिसत्त्वात्तुद्दि
स्तत्साहच्यदोनास्तीति बुद्धौ जातत्विनीलघटोस्तीति बोधानुदयात्। तत्कस्य हेतोः तद्विशिष्टप्रतियोगिम
त्त्वात्तुद्दिप्रतितदवच्छिन्नाभावतुद्देर्विरोधित्वात्। अथाह ते च नीलघटवत्त्वात्तुद्दिरपि घटत्वविशिष्ट
द्वन्ना। अतएवावच्छेदकत्वत्वात्तयोः स्यात्ताभावबोधयोरुपसंग्रहे हेत्वाभासे च वत्समासारीति
रिहाप्यनुसंधेया। यदिव साध्यतावच्छेदकस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादियत्रानुमितिस्तदा तादृशा

शिते.
४५

दकतग्रहाविरोधितमपि निवेशनीयम् अन्वयो न्याभावस्याप्यपह्नितवहेतुस्तुतरोविशेषरादानमिति सत्
म्। तथाप्यन्वयो न्याभावेप्रतियोग्यह्नितस्यैव विशेषरात्तम्। नचप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धभेदात्तुधावनम
तोलायवसितियथाश्रुतं यथातुरोधिनः। अथरेतन्वो न्यात्वं ताभावगर्मव्याप्त्योरेकतराग्रहेप्यन्यतरज्ञाना
दनुमितेरानुभाविकत्वात्तदुभयज्ञानमेव हेतुः। इन्द्रियसंयोगवच्चविशिष्टैवकार्यकारणभावात्तद्व्यभिचा
रः। यत्तु यद्भावावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनापस्थितोभावो धर्मिशिष्टस्य सारोसाध्यवत्तादुद्दिष्टिरु
दितद्भावावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यावगाहिनेग्रहस्यविरोधित्वेन व्याप्तिरुद्भवा
त्तु गमनीयाः प्रतिवध्नीतस्य साध्यतद्दत्तं ता न्यो न्याभावग्रहो साध्यवद्वत्तादुद्दिष्टेव तान्वयिनितुतादृश
सामानाधिकरण्यावगाहिनेभ्रमरूपस्यैव तद्ग्रहस्य कथं वित्यसिद्धिरिति तद्विषयम्। साध्यतावच्छेदके सा
धनसमानाधिकरणत्वं ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वेव सा

राम.
४५

धनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहीयोग्यहस्तद्विरोधित्वसाध्याभाववद्वत्तित्वा
द्यवद्वत्तित्वोभयावगाहियहविरोधित्वेवातुगमकं वाच्यम्। केवलान्वयिनिप्रसिद्धिः प्रवृत्ता। अधिक
हेत्वाभासे। वसमागरीत्वावोधाः॥ यथस्तपलरुणापरः॥ अन्वोपाधिकत्वमात्रवच्छेदाय॥ यद्ग्रह
ति। अन्वोपाधिकत्वं तुलरुणमिति॥ इतिवदन्ति॥ व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिधीहेतुत्वात्। व्याप्तिग्रहप्रतिव
धकज्ञानविषयत्वेन व्यभिचारस्याभासत्वम्। सोपाधिकत्वज्ञानं तु न साक्षात्ताविरोधि-विरोध्यविषयता
त्तर्कितुमव्यभिचारधीवद्वारावस्यते वातुमितेस्तत्करणज्ञानस्य वा साक्षात्ताविरोधिन एव भासत्वमिति।
निरुपाधित्वज्ञानं तु न व्याप्तिधीहेतुर्मानाभावात्। तथात्वेकापाधेरभासत्वायोगाच्चेति-इदं पुनरिहाव
धेयम्। यदन्वो न्याभावस्याप्यपह्नित्वेप्रतियोग्यह्नितविशेषीततद्वृत्तितलरुणस्य संयोगादिसा
ध्यकव्यभिचारिरप्यतिव्याप्तिः संयोगान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वान् अथवाप्यह्नितसाध्यके सभा

शिशोम.
४६

पकसाध्यसामानाधिकरणमेव व्याप्तिः। अत्र व्याप्यवृत्ति साध्यके तु स्व व्यापकतावच्छेदकरूपवच्छिन्नप्रतियोगि
ताकांत्यताभावेन। तादृशरूपविशिष्टावशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकांत्यताभावेन वा समस्य सामानाधि
करणमिति चेत्। सत्यतिसंस्कारजन्यज्ञानविषयत्वादिके वत्तान् व्याप्यकेषु क्वा व्याप्तेः। अथ साध्यविकार
णयत्किं विद्यत्किं वृत्तिधर्मी नवच्छिन्नप्रतियोगिताकांत्यताभावप्रतियोगिता नवच्छेदकसाध्यवत्कत्वं
यद्वर्गविशिष्टयत्किं विदधिकरणवृत्तिधर्मी नवच्छिन्नप्रतियोगिताकांत्यताभावप्रतियोगिता नवच्छे
दकसाध्यवत्कत्वे सति तद्वर्गविशिष्टत्वासेति चेत्। अत्र किंचित्संबंधेन तदधिकरणवृत्तित्वविद्वहिते सा
ध्यतावच्छेदकसंबंधेन वा। आद्ये गुरुः संदत्तादित्यत्रातिव्याप्तिः। गुरुत्वस्य स्वरूपसंबंधेन संदत्तवृत्तिनया त
द्वत्त्वस्य तद्विष्टतादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। द्वितीये समवायेन जातेः साध्यत्वे मेय
त्वाद्वावृत्तिव्याप्तिः। जातिमत्त्वेन निष्टतादृशान्योन्याभावप्रतियोगिताया जातिमत्त्वेन नवच्छेदान्न जातिप्रत्यय

रामः
४६

तमेयव्यक्तौ समवायेन वर्तमानस्याप्रसिद्धत्वात्। एतेन य हो व्याख्यातः। एवं तथात्वे अतः तं ताभावगर्भलक्ष
णमपि दुर्वचम्। तथा हिः प्रतियोग्यनधिकरणी भूतहेत्वधिकरणनिष्ठा तं ताभावेत्यादिगर्भमव्यापकमे
यसंयोगादिसाध्यके इव्यत्वादेः। स्वाधिकरणयत्किं विद्यत्तद्वृत्तिप्रतियोगिकांत्यताभावप्रतियोगितान
वच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्रापि पूर्ववद्गुरुः संदत्ता जातिमत्त्वे यत्तादि
त्यत्रातिव्याप्तिः। एवं स्वप्रतियोगिनिष्ठाधेयत्वा निरूपकहेत्वधिकरणहेतुत्वात्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदक
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणहेतुत्वमित्यत्राप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन जन्यानां द्रव्याणामतन्मनोचप्र
त्नपावच्छेदेन संयोगनिष्ठाधेयत्वा निरूपकत्वापगमे संयोगसाध्यकद्रव्यत्वे कालपरिमाणो चहेतो व व्याप्ति
शित्ति कृतं पक्षवितेन। अत्र वदन्ति। साध्यसमानिमानाधिकरणयत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वव्यापकस्वसमानाधिकरणतत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वकत्वं स्वसमानाधिकरणयत्संबंधं

शिशोम.
४६

तुल्यस्य विशेष्यज्ञानादिका रूपात्वापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वात्. एतेनास्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणात् सत्यतो च
निर्विकल्पकमपि सामान्यतल रूपाया सार्वज्ञायत्ता न स्यात्तदजनकत्वे तु तत एव बाधकावृत्तत्कारणमिति परास्त
म्। प्रसिद्धधूम इत्यादि धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानं गीकारे विसंशय एव धर्मिभा नार्थसास्वीकार्या। धर्मिज्ञावच्छे
दकप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यासत्ति लाभ्युपगमे त्वविदावात् ॥ तद्वर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्वर्मोपपत्त्यासत्ति लोपगमा
त्। अत्र वदंति. प्रसिद्धधूमै धूमत्वे न व्याप्तिज्ञानं तद्वर्मत्वे न वा. आद्ये संशये प्रसिद्धः द्वितीये धूमत्वावच्छेदे न व्याप्तिप्र
दस्येव तद्विशेषितया स नानुपपन्नः। कथमस्य व्याप्तिव्यापिरूपे वा युक्ताभावव्याप्यता निरूपयेदिरूपे वा युक्ताभाव
व्याप्तिव्यापिनेवेति संशयः। न चानि रिक्रसंभावनाया तया विशेषतश्चापस्थितातामतिरिक्ता नो विशेषदर्शनाकांतत्वा
तिरिक्ता तरोपस्थितये अवश्यं सास्वीकार्येति वाच्यम्। यत्तोरूपेषु नातिरिक्तसंभवनान्तेषु विशेषदर्शनात्. नाप्यतिरि

राम.
४६

क्तेरूपत्वसंभावना रूपात्वापत्त्या न रूपम्. प्रसिद्धरूपमिदं यद्रूपमिदं यद्रसादिवा तत्सर्वन रूपं रूपता
भाववच्छेदसाद्विशेषदर्शने तस्या अप्ययोगात्. तदानीं चोक्तसंशयस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात्। अतिरिक्तसंभाव
नामा गोरवेणाप्रयोक्तृत्वाच्च। तस्मात्तत्रैव धूमै रूपे वा धूमत्वरूपत्वावच्छेदे न व्याप्यगृह्यता व्यभिचारसंशयो नापुनः।
यत्तु सामान्याभावभानार्थसास्वीकार्या तां विना सकलतत्प्रतियोगिज्ञानासंभवादिति. तत्र न त्वभावस्य ज्ञानमावेतो
किंकष्य हेवाप्रतियोगिज्ञानकारणम्. तदसामान्यतल रूपाया रूपादिना च भावे व्यभिचारत. मानाभावाच्च. अत्र
एवेदंत्वादितो यस्थिते तमसिभावत्वाभावत्वसंशयः। तेनोभावत्वेनोपस्थिते तदयोगात्. प्रतियोगिविशेषित तद्रा
तंतु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादात्रातिसेते। सकलप्रतियोगिविषयत्वं तु तस्या प्रसिद्धम्। प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वे वि
प्रतियोगिज्ञावच्छेदक विशिष्टयत्किंचित्प्रतियोगिज्ञानादेव तत्संभवात्. यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य गोरवेणाहेतुत्वात्। न
च तदभावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात्. कावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्याया तम्. मानाभावात्. ध्वंसप्रागभावात् ताभा

शिशो.
५६

वाः प्रतियोग्यादिवप्रतियोगिकाः द्वाग्रहेयेकग्रहेवगत्वंतदुपगमाच्च. अंधकारस्तत्तेजोविशेषसामान्याभावः
नाभावसमुदायः यावन्नदभावानामेकवासंभवात्. अननुगमोत्तोरवातोत्तोजोविशेषत्वादित्जानस्यते जस्मान्मयासु
विहेतेजोविशेषात्वंताभावप्रागभावानांप्रत्यक्षान्मुपगमाच्च. प्रागभावप्रत्ययोपिचप्रतियोगिद्विघटत्वादिवका
रकज्ञानसाध्योत्तप्रतियोगिज्ञानमपेक्षते. अथयदोभविष्यतीतिप्रत्यक्षं प्रतियोगिद्विशेषितेप्रागभावमवगाहतेः
नचप्राचीनास्तत्प्रतियोगिनः। तत्प्रतियोगित्वादगाहनेचभ्रमत्वम्. नचानागतेयदेषत्वासत्वंतरमस्ति. अतः सा
मान्यप्रत्यासत्तायदत्तेनानुभूतंस्मृतं तंचतदालंबते. नचचरमकारणरूपसामान्याव्यंग्यः प्रागभावोवाच्योभूय
दातदप्रत्ययात्. तस्याः स्वरूपसत्ताः स्वरूपरावाज्ञातायास्तथात्वेतिप्रसंगात्. व्याप्यत्वेनगृहीतम्यास्तयात्वं
वाच्यम्। तथावतहेतुकाप्रागभावस्यानुमितिरेव. तावत्कालंप्रागभावस्यासत्त्वेनप्रत्याख्ययोगाच्चेतिवाच्यम्। या
दृशकारणकलापान्नरकार्योत्पादोदृष्टः तदुद्देरेवव्यंजकत्वाभ्युपगमात्. अनुयोगिताविशेषादिरूपप्रागभावत्वात्

राम.
५६

: क्वचिदप्यप्रतीतोताद्रूपेणानुगमानासंभवाच्चेतिचेत्. भविष्यत्संहिनवर्तमानप्रागभावप्रतियोगितम्. योभावि
न्यद्यभविष्यतीतोताद्रूपेणप्रतिप्रत्ययप्रसंगात्. किंतु तत्सत्त्वेभविष्यतीत्यादेस्समानार्थकत्वाद्वर्तमानप्रागभाव
प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वम्। वर्तमानकालोन्नरकालोत्पत्तिकत्वेवातत्वम्. नचेदमध्यरुत. उत्तरएतीद्वियत्वात्. इहाय
द्यदोभविष्यतीत्यादेतादृशोत्पत्तेर्दृशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणात्वेनप्रतीयतेननुप्रागभावस्योत्पत्तिमती
वा. अतएवकपालनाशजस्यघटनाशस्यघटायात्मकप्रागभावत्वमपितत्रकपालेनेहयदधंसोभविष्यतीतिबुद्धिः
नवाभवनेश्वः समुत्पद्यप्रागरोपरम्योगमिष्यतिमेवप्रागरोपरम्योभविष्यतीतिधीः। अत्रधातुनोत्पत्तिः प्रत्याप्य
ते. प्रत्ययेनचंधात्वर्थनिष्ठतादृशप्रतियोगित्वंतादृशकालीनत्वंवा. नस्यतिनश्यतिनष्टरत्यादौचप्रत्ययेनयथाय
यमनागतावर्तमानाश्रतीतापोत्पत्तिः तस्यामेवचकालविशेषादिविशेषरुत्वेनात्वेति. एतेनश्रोभाविनाशकेपर
म्योनेनसतीतिनष्टेचनश्यतीतिव्यवहारस्यात्रस्याज्ञानाशस्यविद्यमानत्वात्तदुदृष्ट्यादिः नचतत्रातीतकालसंबन्धितं

राम.

श्रीरामः

99

वर्तमानत्वं चानिष्ठादिरर्थः। विरविनष्टे पि प्रवर्धय विनष्टोऽशुनावेति व्यवहारप्रसंगादित्यस्य कर्तृरिविहितेन च
ख्यातेन कृतावाययामयमाश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षणां कर्तृत्वमाश्रयप्रतियोगिरूपश्रुकर्त्रीभिधीयते। कार्यं तु
त्याह दशायां चामावधौः सामयिकमन्त्यताभावमवगाहतेन च प्रतियोगिसमवायिनिसमयावच्छेदेनात्यन्ताभाव
बुद्धौ मानाभावः। भाविनिविनष्टे वा घटे इह कपालेयदोनास्तीति प्रत्ययात् नत्ययं घटप्रतियोगिताकं न च प्रागभा
वं सौ तथा संभवतो वा। तत्र कपाले ततः पूर्वपरतश्च दूनां यदानां नष्टत्वाद्दुपत्यमानत्वाच्च। अथेवं कपालादो कथं घट
ध्वंसादिशून्यताबुद्धिः। अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादितिकेचित्। तत्र दधिकरणस्वरूपादिति सिक्ता हेवानुगता हभा
वाहः। इहेदानीं घटप्रागभाव इति च प्रत्ययोनलोकानाम्। अथेवं जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इत्येवं विलक्षणा प्र
पवले वनाशेति रिच्यते न तु तत्रागभवः पूर्वत्वपूर्वत्वादिव्यवहारश्चातीतं कालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रति
योगिकालवृत्तित्वादिविषयक एवास्तु दुःखात्यन्ताभावस्य स्वस्मिन्नुत्तरकालानुवृत्तिदुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य किं

सम.
५१

22

या विशेषेण च त्रिरस्तु प्रसारांतरसिद्धिप्रयोजनमुद्दिश्य पुमांसः प्रवर्तते न तु प्रवृत्तेव तत्सिद्धिः । उत्पन्नपुरुषादस्तुला
द्यवात्कार्यदेः प्रतिबंधकत्वेनापि निसनीयः । उत्पत्तिश्च महाप्रलयानंगीकारे स्वाधिकरणा समयध्वंसा नधिकरणा सम
यसंबंधः । तदुक्तं अथ स ह्ययोगस्य ह्ययोगो जनिर्मतेति ह्यः समयः तदंगीकारे तु क्वचिदपि तदीयसमयसंब
धेः । तदुक्तं अथ स ह्ययोगस्य ह्ययोगो जनिर्मतेत्यस्य समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेनास्ति तस्य तत्समयसंबंधः । तद
धिकरणा ह्यः त्वव्याप्य स वृत्तिध्वंसप्रतियोगिता कस्य वृत्तिर्वा ह्यः त्वव्याप्य स वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं स्ववृ
त्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकया वहुंसविशिष्टसमयत्वम् । स्ववृत्तिया वदभावविशिष्टसमयत्वम् । स्ववृत्तिया वहुंस
विशिष्टसमयत्वम् । स्वस्वप्रवृत्तिया वत्याद्यविशिष्टत्वं वा । स्वप्रवृत्तेश्च स्वाधिकरणाभावत्वात् तद्वृत्तिध्वंसप्रतियो
गित्वम् । जन्ममात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः । यो यत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तत्कालवृत्तिव्युत्पत्तिरि
त्यपिकेचिदिति चेन्नैव सप्रचीमते किंचिदस्माकमित्येकदेशिनो वरीयन्ति । अथ पटस्य स्थानधिकरणोपुत्तं तद्वृत्ति

शिरोम.
५२

वारणासहस्रादीनां तं द्वातंत्रं तु तेन तत्र सटजनकत्वे वाच्यम्. तथा च लाघवादि क एव प्रागभावः कल्प्यते स च स्वाप्र
म एव प्रति योगिजनक इति नातिप्रसंगः। इत्थं चाने कत्र प्रागभावसिद्धो प्रागभावत्वेन प्रति योगिजनकत्वादि तं तु के
पितस्ति द्विरिति चेत् त्रिचतुरेष्टे वतं तु प्रत्यत्रेष्टे संयुक्तेषु च तस्य दोषप्रसंगः। सावन्नेतद्वृत्तेः पटस्य कतिपयविर
हे कथमुत्पत्तिरिति चेत् न. कार्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमनभ्युपगमात्तामश्री सत्वे अग्रिमरूपे कार्यसत्त्वं
स्यावश्यं कत्वोपगमाच्च. तत्पटप्रागभावश्च यावत् तंत्रं तु तेन तत्पटजनकत्वमिति चेत्. अवच्छेदककोटो प्रागभावप्रवेशा
प्रवेशयोः कारणत्वे प्रमाणाभावः परस्परसंयुक्तेषु कतिपयतंत्रेषु पटो जायेत. न च तत्प्रागभावव्याप्ययावत्सं
योगानामपि जनकत्वम्. कतिपयतंत्रसंयोगेषु अतीतेषु अनागतेषु वा पटानुत्पत्तिप्रसंगात्। तत्पटप्रागभावस
पेक्षस एव पटो लघ्यात्। यावच्च स्यान्निरुक्तेऽप्येतन्न द्वितीयाद्युत्पत्तिर्यो स्यात्। परेषु न रिहेतुनीयत्वं सवदिदानीं
चटप्रागभाव इति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयंतस्तद्वत्त्वेन प्रागभावसामान्यलक्षणा व्यवस्थापयेतो वर्य

राम.
५२

यंति. अत्र व्याप्यवृत्तेः कार्यस्य द्वितीयरूपो. धारावहनस्य लेव प्राथमिक निर्विकल्पकस्य चतुर्थरूपो उत्पत्तिवार
णामेकावच्छेदादिना कार्यभावस्योत्तरज्ञानाभावस्य च कारणत्वं वाच्यम्. तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं कल्प्य
ते. तत्त्वभावाधीना च तत्प्रादेशिकत्वात्प्रादेशनियमः संयोगादीनामिति. अत्रेत्. सर्वत्र तत्संख्याविशेषाणां
विशिष्यहेतुत्वोपगमेनैव तत्र द्वयोः प्रादेशनियमसंभवेऽपि पुनरुत्पत्तिरिति चेत् पुनरुत्पत्तिरिति चेत् पुनरुत्पत्तिरिति चेत् पुनरुत्पत्तिरिति चेत्
गभावः कल्प्यत इत्याहुः। यत्तु ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विना न चेच्छाकृतीकाले ज्ञा
नेच्छासाक्षात्कारे योग्यविशेषगुणयोग्यस्य तन्निविधेयात्. अतो ज्ञानाद्यनेतरं साक्षात्कारवत्तानत्वादिनेच्छा
दिजनकज्ञानादिकं गृह्णातीति उपेयत इति. तत्रेष्टे चोर्वर्षपरिचये धर्मिरूपग्रहेऽपि कारणत्वग्रहासंभवात्. इच्छाकृ
त्यनुत्पादस्य ले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्कारे ज्ञानेच्छा सामान्यव्यतिरेकनियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे मनसा कार्यकार
णाभावग्रहस्याभ्युपयत्वात्. कृत्यनुत्पादस्य लेपि ज्ञानेच्छयोः कृत्यनंतरमिच्छाकृतयोः समहासवनसाक्षात्कारस्य

शिरो
५३

स्मरणो न जाना नु मानस्य च संभवात्. विंशत्तुल्यवच्छेदेन पुनरपि हिंशतिप्रलयोत्पत्तिरिति काले जा नोत्पादे
व्यविरोधाच्च. गोत्वे च गो निष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितं वा गवेन रा समवेतत्वेन
व्यतावच्छेदकं न तु सकल गोवृत्तित्वविशेषितम्. सामान्यलक्षणं वापि गृहीतुं मशकात्वात्. न तु सामान्यविष
यत्वे नापीति स्यादेतत्. सामान्यप्रकारकतामात्रं प्रयोजकत्वेन विदधिरजतत्त्वप्रकारिकारकात्कचित्तेति निय
मोन स्यात्. तादृशप्रकाराश्च य एव तदुत्पादोपगमे कथमरजतेरजतत्त्वप्रकारिकेच्छाश्च नुपस्थिते वा संसर्गग्रहा
विन निमानकः। वस्तुतो अ संसर्गग्रहमपेक्षलघीयसस्तद्विषयत्वमात्रं स्येव नियामकत्वमुचितम्। सामान्य
तश्च तद्विद्यायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात्. अस्त
वासमान्यप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्यकारणभावे अतिप्रसंगवारणाय सामान्याधिकरणमिव सामान्यवि
षयत्वमेव प्रत्यासत्तिः अ संसर्गग्रहादेः कारणतामपेक्षसमानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशोपि न यथा

राम.
५३

१। कारणार्थत्वाय यार्थत्वाधीनस्तु कार्यस्य तथा विधो विशेषः। एतेन रजतत्त्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकार
कं ज्ञानं संवादिन्यां स्यात्तदोपाभावसहितं विसंवादिन्यां तुपस्थितरजतमेदाग्रहसहितं हेतुरित्यगस्त
त्वदिस्थ्यापि विसंवादिन्यां उपस्थितरजतमेदाभावसहितं विसंवादिन्यां तु उपस्थितरजतमेदाग्रहसहितं
हेतुरिति पश्य ग्रहस्येव हेतुत्वोचितत्वाच्च. दोषाणां रजतमेदाग्रहप्रतिबंधकानामभावमपेक्षलघुत्वात्. अत्रा
हुं सिद्ध एव सुखे सुखत्वेन रूपेणोच्चात्तावदाततत्प्रकारकावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव दिशि रोधिः न च तत्त
कृते. तत्तत्वेदोपपत्तिस्तथाप्यनंगीकारात्. कथमन्यथा प्रीयित स्यात्तातकांतासरणस्य तत्कात्रावलो
कनादविद्याकात्रावलोकनादीनां सिद्धत्वज्ञानात्. अतिरिक्तस्य वा सत्तादित्यादिवदुत्तरमदनीयम्। अथ
सिद्धत्वनिश्चयाभावमपेक्षलाघवात् सिद्धज्ञानमेव हेतुः। न च सिद्धत्वेन ज्ञाने तत्संभवतीत्यसिद्धत्वज्ञानार्थसा
मान्यलक्षणेति. तत्र विशेषरूपावच्छेदेन तात एव सामान्यरूपेण सिद्धत्वं ग्रहसंभवात्। तदेकं ज्ञानं ज्ञानं

शिरोम.
५४

यं वेत्त्यप्यदेतत् सामान्यलक्षणासदृशेणाप्यसिद्धस्य ज्ञानमशक्यत्वाच्च वस्तुतः सामान्यलक्षणाविनापि श्रुति
कालः सुखप्रागभावात् सुखोत्पत्त्या कालीनध्वंसप्रतियोगीया कालत्वादेतादृशकालत्वादानुमानादसिद्धसु
खस्य तदसिद्धत्वस्य वृत्ताने सुलभमेव विशिष्योपपादयिष्यते चेदं शब्दमणिद्वयवित्तिहृतं यत्प्रवृत्तेन घटः
स इत्यादि संशयसमानाकारो हि निश्चयस्तद्विरोधिघटो न वेति संशयश्च कोटितावच्छेदकघटत्वे शोनिष्यता
रः न च प्रमेव वानिति प्रत्ययस्तथा अतएव ज्ञातिमानिति निश्चये विघटो न वेति संशयः घटत्वानिति निश्च
यस्तघटतरेव त्वित्वविशिष्टघटत्वमवमानो घटान्न तासंदेहं विरुद्धाद्विपुरुषाद्विचक्रकोटरादिनिश्चय
इव पुरुषत्वसंशयः सामग्रीविरहादिति घटइति निश्चयप्रतिघटत्वं शोनिर्विकल्पकं ज्ञानं करणं तात्त्विकादि
ना घटत्वज्ञाने पितरनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमाद्विशिष्टज्ञानसाम
ग्रीसत्वात् प्रसंगादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति सोपाधौ साध्यत्वसाधनत्वेन संभवतो तौ भिन्नेति

राम.
५४

यो यद्व्यापकत्वे सति व्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोर्थः व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकस्मिन्नेव विवक्षिते न मूल
धः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिरूपकत्वं सावयवदुपाधिव्यापकव्यापकत्वरूपाः नोपाधिकत्वज्ञानादेव
प्राप्त्याः उपाधिव्यापकत्वावदर्थीकृतोपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहः साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादित्यस्योत्पत्त्या श्रय
त्यत आह अत्रोपाधिकत्वांतरग्रहादित्यनवस्थे सत आह अत्रोपाधिकत्वेति अत्रोपाध्यपरमनवस्था परमि
ति तु संप्रदायः अत्राप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह अत्रियोगित्वेवेति तदधिकरणनधिकरणत्वं तद
धिकरणात् विरोधित्वमत्रियोगित्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावात् प्रतियोगित्वं तद्वृत्तव्यस्य प्रतियोगिव्यधिक
रणत्वेनाभावे विरोधणीय इति तु फलितार्थः साधनेति अनयो रसं करोति प्रदर्शयिष्यते परइति पर
इतरोपस्थादिति वदुर्बोहि भावप्रधानश्रुतिर्देशः परमित्यतिव्यावर्तयतीति व्युत्पत्त्या तद्वृत्तिधर्मवत्त्वं
इत्यपि कश्चित् तादात्म्येन धर्मिणो व्यापकत्वमिति तत्परमार्थः अतएवात्रैव तत्तत्त्वादिति साधु संगच्छते

शिशोम
५५

इतरथाव्यापकाभावस्यैव व्यापकत्वं नोभ्याभावस्यापि गमकत्वं साधित्यसंगमनीयम्. व्यतिरेक इति. यद्यपि व्या
पकाभावमुद्दिष्टागमकत्वे तथावेव्यर्थं न दोषाभावात् तथापि वास्तवं तथावेव्यर्थं अन्यत्वे विशेषणोद्देश्यमित्यर्थः. य
त्र यदीत्यतिरेके व्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वये व्याप्तिरिति नियमः. इदमर्थविशेषणतया व्यतिरेक व्याप्य
रेके व्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वये व्याप्तिरिति नियमः. इदमर्थविशेषणतया व्यतिरेक व्याप्य
भावादन्येपिन तथा अतः साध्या व्यापकत्वात्त्रायमुपाधिरिति भाव इति तत्रः अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयो
र्यभिचारात्. एवमपि संयोगादौ केवलान्वयिनिवृत्त्याधेयहेतरेति व्याप्तितादवस्था. वस्तुगतेति. तथा
च यहे साधवतितरितरत्वं साध्या व्यापकं तद्विहितेव बाधोन्नीतत्वा दुपाधिरेवेति भावः. यद्विषयतया ज्ञानस्य
प्रतिबंधकत्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं कथम्. नान्यं इदमुपपन्नत्वात्. अत्र उक्तं रूपं तदा तद्वत्तया यहेतरस्यापि
हृदयमिति सात्री छेद इत्यभिप्रायवानाह अस्ति. उपाधिमात्रमिति. सत्यं होत्राय कतया ह्यकत्वमिति मते

राम.
५५

इतरथाव्यापकाभावस्यैव व्यापकत्वं नोभ्याभावस्यापि गमकत्वं साधित्यसंगमनीयम्. व्यतिरेक इति. यद्यपि व्या
पकाभावमुद्दिष्टागमकत्वे तथावेव्यर्थं न दोषाभावात् तथापि वास्तवं तथावेव्यर्थं अन्यत्वे विशेषणोद्देश्यमित्यर्थः. य
त्र यदीत्यतिरेके व्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वये व्याप्तिरिति नियमः. इदमर्थविशेषणतया व्यतिरेक व्याप्य
रेके व्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वये व्याप्तिरिति नियमः. इदमर्थविशेषणतया व्यतिरेक व्याप्य
भावादन्येपिन तथा अतः साध्या व्यापकत्वात्त्रायमुपाधिरिति भाव इति तत्रः अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयो
र्यभिचारात्. एवमपि संयोगादौ केवलान्वयिनिवृत्त्याधेयहेतरेति व्याप्तितादवस्था. वस्तुगतेति. तथा
च यहे साधवतितरितरत्वं साध्या व्यापकं तद्विहितेव बाधोन्नीतत्वा दुपाधिरेवेति भावः. यद्विषयतया ज्ञानस्य
प्रतिबंधकत्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं कथम्. नान्यं इदमुपपन्नत्वात्. अत्र उक्तं रूपं तदा तद्वत्तया यहेतरस्यापि
हृदयमिति सात्री छेद इत्यभिप्रायवानाह अस्ति. उपाधिमात्रमिति. सत्यं होत्राय कतया ह्यकत्वमिति मते

शिशोम.
५६

सत्यतिपहोत्रायकतयाह्यकते ॥ वाधस्या निश्चये साधारण्यात् न निश्चये चैवैव्यर्थ्यान्ना भूतोपु पाधिरिति
शंकते नन्विति हेतुमतीति न चा संकीर्ण वाधस्य लेव्यभिचारः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्येवत्र
तेवाधत्वात् नदनभुपगमाद्वा । अने जस्त्वे विनेति नत्समशीलं विनामुद्गसाध्य व्यापकस्योपाधेभावादित्यर्थ
ः । तेन भास्वरूपस्य त्वादेः रूपवत्तावद्विषयाध्य व्यापकशुद्धत्वादेः सत्येयदोषः । नचेतद्यतिरेकोना साधा
रणात्समिप्रायात्तजलात्तुल्यत्वमदशायां तेयात्तमित्यपरे श्री श्री श्रीति जस्त्वाग्रदशायां अप्रती
तसाध्यतदभावसहचारत्वरूपससाधारणमित्यने असाधारणो हिसाध्यसहचारग्रहप्रतिबंधेन व्याप्तिग्रहप्रति
बंधः । व्यतिरेकव्याप्तादरेतुसाध्यतदभावयोर्द्वयोरपि जद्विधेयात्सत्यतिपहेह्यकतावीजम् । नचेहाद्य
व्यतिरेकित्वात् न द्वितीयः सत्यतिपहेतदनवकाशात् अतः पहेतरेपि सत्यतिपहोत्रायकतयोपाधि
रेवेत्यासत्यतिपहोत्रायकत्वस्य ह व्यतिरेकित्वादिना न चेवं प्रागुक्तीत्याव्यभिचारयुजापकत्वस्य सत्यति

राम.
५६

पहेतुद्वावनीयतायत्यासत्यतिपहोत्रायकत्वस्य बह्व्यकतया मवीजत्वे उपाधिर्द्वयमेव न स्यात् । बीजाभा
वादतन्माहत्सादिति ननु कसुपाधेर्व्यभिचारो केवेति भवतुवापहेतरोनोपाधिरुपादीयतां चतुर्था
वृत्तये विपरुष्यावृत्तकेत्यादिकं विशेषणं तथापि लक्षणमतिव्यापकमेव अरावे जन्मरावोवास
कर्तृकाः कार्यत्वादित्यादौ अराभिन्नत्वादौ ननु व्यभिचाराद्यत्रायकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभिचारित्वा
दावतिप्रसंग इत्यत आह तथेति तेन रूपेण स्वव्यभिचारेण स्वव्यतिरेकेण वाह्यकतायां व्यभिचारस्य सत्य
तिपहेत्युपापकतायावतिप्रसंगजनभंजिकायां साध्यव्याप्यस्य लेव्यर्थत्वात् साध्याव्यापकधर्मस्योपाधित्वे
साध्यान्वयव्यतिरेकोत्रायकान्वयव्यतिरेकशालित्वरूपं साध्यप्रयोजकं नियासकं सत्ययातिप्रसंगादित्य
शंकते अथेति अभवतो अस्तः भवतः सतः । व्यर्थत्वादिति नचेवंपहेतरत्वेति प्रसंगः । तथापि पहेतर
साध्यवत्त्वादवतिप्रसंगत विषमव्याप्तिकस्यानुपाधित्वे केगभावेनियामकं शंकते । अथेति उपसमीपवर्ति

शिरोम.
५७

निश्चादधातिस्वीयरूपमित्युपाधिः यद्धर्मबोधकशब्दसमभिव्याहारेणोपाधिपदं प्रयुज्यते तद्धर्मसंक्रामकत्वं
तद्बोधयति यथा स्फटिकलोहितेजपाकुसुममुपाधिरित्यत्र लोहित्यसंक्रामकत्वं प्रयुज्यते च शास्त्रे व्याप्यत्वबो
धकशब्दसमभिव्याहारेण यथात्र साधनेऽसात्तुपाधिरित्यत्र व्याप्तिसंक्रामकत्वलाभः यदभाव इति अस्ति ता
वदिहैतात्तुपाधिर्नहोपाधिरिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च तावालेव्यचेदंलङ्कारावाक्यं तत्र यदि साधने उपाधिव्य
भिचारव्यभिचारे तदव्याप्यत्वव्याप्यात्वे वा यदि वा नेन संबंधेन तद्वत्पट्टी एव तदलंबनसुभयव्यापिनेह
तिः यदभावशब्देनापि तथैव वक्तुं शक्यत्वात् यदभावस्य व्यभिचारविरोधित्वम् तत्तत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारवि
रहः तद्विरहिति धर्मे चावश्यं व्यभिचारसत्त्वं तत्तत्त्वे चावश्यं व्यभिचारविरहः व्यभिचारविरविरहिता धर्मे त्व
वश्यं तत्तत्त्वमिति वा उदशश्च विरोधो न विषयव्यापकाभावस्य तत्तत्त्वेपि व्यापक एव व्यभिचारात् नापि
विषयव्याप्याभावस्य साध्य एव तद्विरहेपि व्यभिचाराभावात् तादृशधर्मस्य चोक्तसंबंधेन उक्ततत्त्वे संबंधस्य वा

दस.
५७

वृत्तिस्तत्रायमुपाधिः सर्वसोपाधिः अतएवतदभावलक्षणा मनोपाधि कतं व्याप्तिरिति गीयते विरोधघटक
 दलद्वयेचैकैकस्य व्याप्तिशरीरघटकतादृशकतावनस्यादितुभयोपादानमिति सर्वसुखम् । यदिचसमव्या
 प्राकाशोभयमात्रवृत्तिधर्मणाकाशस्योपाधित्वं वारणीयं तदायत्पदं वृत्तिमपरं बोध्यम् । अत्रच व्यभिचारस्य
 घटकत्वेऽप्येवमेवत्वपदं व्यतिरेकिधर्मोपलक्षकम् । अथेतदादृशोपाध्यभावस्य व्याप्तिलक्षणात्वे यत्र व्यभि
 चारिणिनेतत्संभवेस्तत्रातिव्याप्तिस्तस्यात्यंतमसत्त्वेनाभावानिरूपणोत्तु तत्रत्यसद्देतावव्याप्तिरत आहव्य
 मिचारेवेति । यस्य यद्व्यभिचारस्य यदव्याप्यत्वस्य वा अभावः साध्यव्यापके व्यभिचारविरोधी ससाधिनव्याप
 कउपाधिरित्यपि वदंति यद्व्यभिचारित्वाभावः साधने साध्यव्यभिचारमावापादकः ससाध्यव्यापकउपाधिरि
 त्यपिकेचित् । ननु यद्व्यतिरेक इति यद्व्यतिरेकेऽनुमितिप्रयोजकव्याख्यायन्तमसंभवेत्येव । यथा असि
 द्व्यतिरेके सिद्धिरित्यर्थः । विरुद्धत्वादिति । विपरुमात्रगमित्वसपरुविपरुगमित्वलक्षणा विरोधव्यभि

शिशो
५८

चारयोरैकैकविरहेषिव्याप्तेरवियमादित्यर्थः॥ सावनेति॥ यत्रपहेहेतुमतिवसाध्यंहेतुश्चपस्तद्विस्तरेकः
परावृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणाः॥ अथरश्चयकनिष्ठःसाध्यवतिहेतुसमानाधिकरणाःहेतुसमानाधिकरणा
एववाउपाधिसत्तत्रसाधनपरुधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसंकरोवोधःयथाघटःयत्तुकोनित्यद्वयत्वा
दिमुक्ताहेतुसोसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमात्रत्वंपरुधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्रतरुपदत्तंप्रात्यरु
स्पर्शाश्रयत्वंवामिथोसंकीर्णमुपाधिः॥ अथावरोतिघटोमेयोद्वयत्वादित्यादौगंधवत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप
कवच्छिन्नत्वादावतिव्याप्तिर्दृष्टव्या॥ नवातेनरूपेणज्ञातसहस्रकत्वमित्याह॥ आर्द्धेनेति॥ परुधर्मेति॥ विरुद्ध
स्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपिदृष्टव्या॥ साधनावच्छिन्नेति॥ स्वावच्छिन्नेत्यर्थवसाधनवजातिविशेषणानवयमि
चारः॥ ननुसुद्धसाध्यव्यापकस्यलएवासिद्धिशंका निगसायावच्छेदकोरोनिवेशनीयः॥ अखंडाभावस्यचवृत्त
कतमानवैषम्यमूयेनरूपेणोपाधिताविशेषणवतितद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारेणैववाहेतुलसाधुद्धसाध्यव्यापकस्यने

राम
५८

तुसाध्यव्यापकव्यभिचारेव्यापकतावच्छेदकार्द्धधनत्वावच्छिन्नव्यभिचारेवाहेतुरुपत्यसनीयःप्रायशस्तद्वर्तमानवति
तद्वर्तमानवतिशिशुसाध्यव्यापकव्यभिचारितस्यहेतुत्वेपिनवैषम्यमू॥ अखंडाभावस्यातिरिक्तत्वात्॥ वस्तुतस्त
उपाधिनाअसाधकत्वासाधनेपिनकृतिः॥ उदावितयावदोषैरेवतत्ताधनीयमिति नियमाभावात्॥ तद्वृत्ती
तव्यभिचारेणतत्साधनसंभवात्॥ संदिग्धोपाधिसमीलश्चसंदिग्धोव्यभिचारइत्यत आह॥ किंचेति॥ केवलेति॥
तथाचकेवलस्यैवसाधनसंभवात्॥ संदिग्धोपाधिसमीलश्चसंदिग्धोव्यभिचारइत्यत आह॥ किंचेति॥ केवले
ति॥ तथाचकेवलस्यैवसाध्यस्यव्यभिचारेव्यतिरेकोवाजिज्ञासितोविरोधित्वात्तद्विद्विशिष्टस्यविरोधित्वादि
तिभावः॥ उदाव्यः॥ विशेषणव्यभिचारितेसतिविशिष्टसाध्यव्यभिचारेणसाधनीयः॥ तत्रविशिष्टसाध्यव्यभि
चारेऽसिद्धावुदावित्याया॥ तत्सिद्धयेउपाधिरुद्राव्यइति॥ तद्दीति॥ प्रकृतानुमानविरोधिसुद्धसाध्यव्यभिचारसा
धकत्वादितिभावः॥ अथवसमागरीत्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकेनापुपाधिनाहेतुसुद्धसाध्यव्यभिचारःसाधनीयइत्यत

शिशो.
५९

आह किंचेति पुरुषमिव हि त्रेत्यादिकमुपाधिमात्रव्यभिचारोपलक्षकं नोपाधिः। न प्राधात्वे नोपाधिः व्या
ख्यादिविशिष्टेणाहेतुत्वात् पर्यवसितेति अत्र लक्ष्यता नियामकं ह्यकतावीजं च सत्यतिपक्षोत्रायकत्वम् व्या
भिचारोत्रायकस्य तत्वे साध्यवत्त्वात् साधुत्वात् साधुत्वाधौ व्यभिचारोत्रायके व्याप्तेः। वत्स्यमाराकृतकत्वा
पाधेरह्यकत्वापत्तेश्च न हितव्यभिचारेणाहेतौ सुदुसाध्यव्यभिचारः शक्यात्रयनः कथानवतारदशायां तादृ
शव्यभिचारप्रसिद्धेः। न च पर्यवसितसाध्यव्यभिचारः साध्यव्याप्यतावाधस्य विरोधीति न चैवमपिकथं
तत्र संज्ञेतावुपाधिसंभवः। मीमांसकसंज्ञेन तदभिधानात् शब्दशब्दयोर्भावप्रधानत्वाद्वा पुरुषावच्छेदकोपा
धित्वात्वारणाय पुरुषवृत्तित्वे सतीति निवेशनीयम्। यदि चेति एतच्च स्वतंत्रकृतकत्वसाधनदशायां बोध्यम्।
अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने ह्यारपि संदिग्धत्वेनेकतरव्यतिरेकस्यान्यतरव्यतिरे
कासाधकत्वात् एव हीत्यादि असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा यत्रारणाय सावयवत्वरिति साध्यम्

राम.
५९

अपदं नित्यद्रव्यवृत्तितायाः स्फुटतरसिद्ध्यर्थं द्रव्यसमवेतं नित्यद्रव्यासमवेतत्वं नित्यद्रव्यसमवेतत्वमादा
येव पर्यवसानात् ताहेतौ वत्तन्यपदं परमारा नित्यत्वासिद्धिरशक्यामाकाशोवाप्तिग्रहाया विशिष्टाभावस्य
वातिरिक्तत्वात् न वै व्यर्थं नित्यमहत्त्वव्यावृत्त्या नित्यया वत्तहत्त्ववृत्तिजातिपरिचयाय तदिति तु न तादृशजा
तो प्रमाणाभावात् शोवे भवापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्यानुगतजातिभिरेव संभवात् तुल्यत्वाय तयात्र सरेण
त्वापहोक्तर्षेणैकजात्या संकरप्रसंगाच्च। नित्यत्वं नित्यसाध्योपाधौ व्याप्तिद्वयप्रदर्शनाय अपदं मागमकता
तु तेन विनापि पर्यवसितसाध्यसमव्याप्तरवोपाधिरिति मतेनेदमित्यपिकश्चित्। ननु भवतां सुदुसाध्यव्या
पकं स्पर्शवदसमवेतत्वं कथं नोपाधिः। अनवस्थाभियाकस्य चित्रिस्वयवस्पर्शवतः सिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये सा
ध्याव्यापकत्वादिति चेत्तुल्यममापीत्यत आह किंचेति सोपाधौ सोपाधितयानिश्चिते। ननु लभ्यत्वं लाभयो
ग्यता यहे यादृशसाध्यं सद्गुमईतितव्यापकत्वे सति पुरुषवृत्तित्वं पुरुषाध्यसिद्धिविशिष्टव्यापकताशालित्वं

शिर
६

मिति यावत्। स्वयतिरेकेण पदे साध्यसिद्धि विरोधुत्राय कत्वमिति तु निगर्कः। भवति च शब्दधर्मातिरिक्तं ध
मिरहितेशब्दः नित्यत्वाभावसिद्धिर्धयोक्तसाध्यसिद्धि विरोधिना तथा साधनादिसति साधनापवद्वित्रसाध्या
भावसिद्धिरपि। वस्तुतस्तपुरुषधर्मावद्वित्रसाध्यव्यापकत्वे सति परावृत्तित्वमेवोपाधित्वमासिद्धतिरिति
शेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिरेकेण सुदसाध्यव्यतिरेकः तादृशस्य साधनव्यापकः संग्राह्यो व्यभि
चारोत्रायक इव परवृत्तिरिति तरेकां परेकां सत्प्रतिपक्षोत्रयनरुसस्य साधनव्यापकस्येतास्माकमपि व्यभि
चारोत्रायकस्य परवृत्तेरसंग्रहो न दोषाय परेकां साधनमेवादिवास्माकंपहेमेदादुपाधिभेद इति चेत्। अत्र व
स्तुतैवैवैवैवैव। लसतावच्छेदकमाह। यद्यपि चारित्वेनेत्यादि उत्रोपपत्तिरित्येवः। उत्रायकत्वं तद्योग्यतासा
ध्यापि परधर्मतातया वयमपि विचारः यदुर्मावद्वित्राभावाधिकरणीभूतयत्किंचिदधिकरणावृत्तित्वेसा
ध्यव्यभिचारव्याप्यसाधनवृत्तिचतदनीवद्वित्रं सत्रोपाधिरित्यर्थः। तेनार्द्धेवताभाववद्वित्रित्वेन वद्विधुत्रमय

राम
६

व्यभिचारे साध्येनार्द्धेन इत्यत्रादिना तत्रोपाधिः। तदुपावद्वित्राभाववद्वित्रित्वस्य वद्वित्रित्वात्। सुदसाध्यव्याप
के तदभाववन्मात्रवृत्तित्वसाध्यव्यभिचारव्याप्यं अवद्वित्रसाध्यव्यापकैतदवच्छेदकाधिकरणीभूततदभावा
धिकरणावृत्तित्वमित्युभयत्रापिसंगतिः। इत्यत्रेन रूपे साध्ये सत्राद्व्यवृत्तजलत्वात् त्रविशेषिकायाधी सति शेष
त्वे जलसमवेतनित्यत्वे वा सति पृथिवीत्ववद्वित्रित्वादित्यादिना प्रकारेण व्यभिचारोत्रयनसमर्थोपि पृथिवी
त्वाभावादिर्नोपाधिः। नहि पृथिवीत्वात्मा कतदभावधिकरणं तादृशं किंचिदस्ति यद्वित्रित्वसामान्यसाध्यव्य
व्यभिचारव्याप्यम्। पृथिवीत्वादीरेव व्यभिचारोत्रयकतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वा
हः। अपितु कथं कानां तत्रिकाणां च तथा विधव्यवहारविषयत्वेन। तदवच्छेदकं च यथोक्तं रूपं व्याप्यत्वादि
धुत्रायकत्वादिकं संभवदपि न तथा गौरवात्। अतएवैतजलमाकाशादिसत्त्वाव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वे
त्रायकस्यापि इत्यत्रादेरसंग्रहो न दोषाय॥ अथैवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोत्रायकत्वं मेव तथा स्मृत्यापरा

शिशो.
६२

नाधिकरणात्तेनसाधनेतादृशवृत्तिरेवसाधनतावच्छेदकंविशेषणीयम्।साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्न
साध्यव्यापकत्वंवाविवक्षितम्।विरुद्धेपिसाधनव्यापकेनोततीत्यतस्तादिनावच्छिन्नस्यसाध्यस्यव्यापकत्वमस्यै
वोपाधीनांप्रमेयत्वादिनावधारोप्रत्यक्षत्वेसाध्येउद्भूतरूपत्वादिकेनोपाधिः।तस्मात्तावच्छेदकवाक्यस्यप्रयोजक
त्वादिनतीयावलाघद्याभिचारस्यतेसाधनस्यसाध्यव्यभिचारनियमइत्यर्थपर्यवसानात्मेवम्।जनकत्वेन
वह्नौकार्यानुकूलेसाध्यात्मकशक्तिसाधकेवद्विभिन्दिभिन्दिवाप्रत्यक्षत्वस्यउपाधेःअथहतेकोद्रवपिस्थितमात्रत्वात्त
स्यवगुरुत्वात्तकसाध्यसाधनस्याधिकरणोद्यदाववृत्तेरुक्तत्वाभावादेवंविधवह्नलप्रत्यविरोधात्तद्व्यकतात्मा
नस्यतत्रापिसंभवाच्च।अत्राहुः।यद्दुर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंतद्दुर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वंअवच्छेदकत्वं
सामानाधिकरण्येननचैतद्दुर्मात्रिकालीनत्वासामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवन्तिनहुदेवत्रैमानमपितद्दुर्मात्रं
तद्व्यापकं।येनपिबीजेनरूपेसाध्येतद्दुर्मात्रिकालावच्छिन्नरूपव्यापकतवोपाधिःस्यात्।स्वानधिकरणीभूतसा

तम.
६२

धनाधिकरणाद्विधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंवा।यद्यपिमुद्रसाध्यव्यापकस्यलेःवच्छिन्नसाध्यत्वेननव्याप्यतातया
पितद्दुर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपतद्व्यापकत्वमरुतमे
वगुरुत्वादितानाप्रत्यक्षत्वेसाध्येउद्भूतरूपत्वंद्वाराकजन्यत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकंभवत्येवोपाधिः।एवंचयत्रैवसा
नाधिकरणीसाधनस्यसाध्यव्यभिचारोयत्रवस्वाधिकरणीसाध्यतेदुभयमावृत्तिर्येधर्मस्तद्विद्वद्विचारैरासा
धनेसाध्यव्यभिचारःसाधनवन्तिवातदुर्मावत्तेतन्निर्भाववत्त्वेनसाध्याभावःसाधनीयः।साध्यासामानाधिकर
णस्यसाध्यव्यापकाभावस्यवाधिकरण्यत्वाधनवन्नविद्यप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणा
त्पताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरणाद्विधर्मावच्छिन्नसुपाधितं।एवंचसाध्यसामानाधिकरणा
त्तेनैवसाध्यवद्वृत्तिवारणसंभवपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वाभिधानेतद्व्यापकाभावेनयाभावावर्यभावदर्श
नार्थतत्साध्यकतत्साधनकसकलोपाधिसाधारण्येदम्।साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकरुसा

शिते
६२

नतिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधिः करणयत्किंविदुर्मव्यापकतावचेत्करूपवत्सुपाधितम्। अत्र चित्रसाध्यव्याप
कोपाधौ चांततःसाध्योपाधिसून्या साधनवतायाव्यक्ति। तद्वृत्तित्वमेव तादृशरूपमिति वदंति। रूपादि साध्यक
व्यतादि हेतौ ह्येव ताभावादेरुपाधिताय हेतुत्वविशिष्टसाध्यानाधिकरणाभूतसाधनाधिकरणावृत्तिधर्म
चित्रसाध्यव्यापकत्वसति साधनव्यापकत्वम्। अत्र च पूर्ववत्प्रविष्टाया साधनव्यक्तिस्तदव्यापकत्वं बोध्यम्। तेन
रूपादिना रुरुत्वा हेतौ साध्यवृत्तिवृत्ताभावादेनातिप्रसंगः। विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात्। साध्यासमानाधिक
रस्यसाध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरणयसाधनेतद्विषयप्रतियोगिताव। हेतुकावच्छिन्नप्रतियोगित्व
धिकरणात्तं ताभावप्रतियोगितावहेतुकासाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वं वा। एवं चावगते साधनवृत्तिसा
धने वा साध्यासमानाधिकराधर्मादिना साध्यात्समानाधिकरण्येन वा साध्याभावो व्यभिचारो वा शक्यते जातु
मिति ध्येयम्। उपाधिशरीरभावनस्य साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारविषयत्वसहिस्तुता चांतुसाध्यव्यभिचारित्वे ॥ ६३ ॥

तसाध्याव्याप्यत्वेन वा साधनविशेषणीयम् ॥ मिश्रास्तु न्यह्यभिचारित्वेनेत्याद्येवल्लक्षणपर्यवसितेत्यादिके तु व्य
भिचारो न्यायकताप्रयोजकरूपप्रदर्शकं तत्र पूर्वप्रतीकं व्याप्तेर्हि तापं पक्षधर्मतायाप्रदर्शनायम्। एवं चापमेतसाधन
निष्ठसाध्यव्यभिचारोत्रयनमपिसाधुसंगच्छतइतादृशानव्यास्तु। संयोगवदन्यत्वेन इव्यत्वाभावसंबन्धयोगाभावस्या
भावेन संयोगेन इव्यत्वाभावस्य इव्यत्वं तस्य साधनसंभवादेकशेषस्य दुष्करत्वात्तस्याप्युपाधित्वम्। तद्वत्त्वं तु साध
नवृत्तिसाध्याभावो न्यायक। व्यतिरेकप्रतियोगितावहेतुकरूपवत्त्वम्। प्रतियोगित्वं तदभावत्वेन व्युत्पादितं च प्रति
योगितावहेतुकरूपस्यान्याभावाभावत्वं शेषं पूर्ववदिति ॥ विशेषणव्यभिचारित्वेनेत्यादिसामान्यतोदृष्टमेवैकवि
शेषवाधेभावयति विशेषांतरप्रकारिकामनुमितिर्न चातिरिच्यते विशिष्टभावो विशेषेण विशिष्टाभावाभावा
मिति मतेनेदं खमतेनाह। यद्वैति प्रत्यक्षस्य श्रयत्वमित्यादिप्रत्यक्षसंख्यापरिमाणवत्त्वापुपाधिमिप्राये
रायव्याप्तमेव साधुमात्रैकत्वादिरपि प्रत्यक्षत्वांगीकारात्। उद्भूतरूपादिपरत्वेन साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षरूपदेवै

शिशो.
६४

रिं द्विपत्रत्य रूपं इयपदे ववदि ईयपरं महत्वपदे वजनमहत्वपरमिति। व्यापकव्यभिचारित्वं च व्यापकतावच्छेदक
रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिर्न च द्वयपदे वेद्यस्य स। विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात्। इयत्वा व्यभिचारित्वे सति उद्भूत
पावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिर्न च द्वयपदे वेद्यस्य स। विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात्। इयत्वा व्यभिचारित्वे सति उद्भूत
पादिव्यभिचारश्च हेतुव्यापकत्वोपन्यासस्तर्कप्रदर्शनायेति तत्त्वम्। इयत्वा व्यभिचारो इयत्वाभाववद्वृत्ति
त्वं मित्रात न यत्न मित्यनुमानमुपाधेः प्रमाणोत्तरेण साधना व्यापकता निरूपयद्वा याम्। न तु तद्व्यभिचारित्वं
तद्व्यत्वाभाववद्वृत्तिर्न स। तथा च साधनविकल्पोपसाध्य कान्दृष्टांतरत्यत आह। अव्यभिचारश्चेति न चैवं शेष
वेद्यस्य धूम्रागभाववद्वृत्तिर्न मेदादवेद्यस्य मिति चेत्। तथापि मित्रात न यत्न व्यापकत्वविशेषितवृत्तिर्न मेव
गमकमिति चेत्। न। यत्किंचिदधिकरणं निष्ठात्वं ताभावाप्रतियोगित्वस्य फलतः सामानाधिकरण्यपर्यवसि
तस्योक्तत्वात्। तथा चायमर्थः मित्रात न यत्न अधिकरणं यद्वा किं निष्ठात्वं ताभावाप्रतियोगित्वे सति शाकजत्वाव्य

राम.
६४

मिचारित्वात् मित्रात न येषां कपाकतत्वं व्यभिचारित्वादिति यावत्। तेन ह्यसमत्वोदो न व्यभिचारः। अव्यभिचा
रश्चेत्यादितया च वद्वृत्तिः। यद्यद्वर्मा व्यभिचारित्वे सति यद्वर्मा वद्वृत्तिर्न यत्साध्यव्यापकव्यभिचारित्वं तत्ता
ध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तावयत्वं दृष्टं तद्व्यप्याहुः। मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्याप
कोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारः साधनीयः। एवं विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षात् शुद्धसाध्यव्य
भिचारो न्यायकतयोपाधित्वं समर्थं साक्षात्परं परासाधारणतदुत्पादकतामात्रेण तया त्ववस्थापयति। य
द्देस्यादि। अत्र प्रवृत्तिरुद्धवारणाय साध्यसमानाधिकरणोति वाध्यम्। व्यभिचारो न्यायकत्वं यत्र कुत्रचित्।
एवं च दृष्टिरीत्यादिना गुरुत्वादेसाध्ये इयत्वादेव व्यभिचारो न्यायकस्य रूपवत्त्वादेव रणाय साधनव्यभिचारी
ति वद्वृत्तिः। न चैवमपि गुरुत्वादिसाध्यकरसवत्तादिहेतो इयत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारिजलमित्रेष्टाय वी
त्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारो न्यायके दृष्टिरीत्यादावतिप्रसंगः। साधननिष्ठव्यभिचारित्वेन साध्यस्य

शिरो.
६५

मिचारेत्रायकलस्योक्तत्वात्तुक्तिवैचित्र्याच्चर्वस्मादेतदेवित्तु व्यभिचारेत्रायकलमिह न द्याप्यकोटिप्रविष्टतामने
राइत्येवजलत्वेनकरकालेसाधेजलत्वेकरकालव्यभिचारिस्त्रहव्यापकत्वात्तद्वदेनवायदत्तेसाधेयदोषदत्तव्य
मिचारीजयद्रव्यत्वादितिव्यभिचारेत्रयन समर्थस्येहस्यद्रव्यत्वस्यवकारणसाधनव्यभिचारीति। अयंघटःसत्त्वा
दित्याद्येसत्त्वघटत्वव्यभिचारिश्चादिदृष्टित्वादितिव्यभिचारेत्रायकस्यशब्दारेर्वारणायसाध्यसमानाधिकरणो
त्यपिवक्तव्यम्। एवंचरूपेणगुरुत्वादौसाधेरूपं गुरुत्वादिव्यभिचारिजलभिन्नेष्टयिवात्वाभाववद्दृष्टित्वादितिव्य
मिचारेत्रायकस्यगुरुत्वादिव्यभिचारितैजसरूपनिष्ठव्यभिचाराप्रतियोगिनः। एयिवात्वाभावस्यवारणाययत्र
धिकरणोसाधनाव्यापकत्वेतत्रव्यभिचारेत्रायकत्वंवक्तव्यम्। यथाकथंचित्तुव्यभिचारेणव्यभिचारेत्रायकमात्र
स्यलक्ष्यतेयत्साधनव्यक्त्यापकत्वेतद्वक्तव्यम्। व्यभिचारेत्रायकत्वंवाच्यमित्याहुः। नन्वस्तुपारिभाषिकमुपाधितेन
यापिसाहाय्यमिचारानुत्रायकतयाहोषत्वाभावेनतदुद्भावनेऽर्थान्तरंसादेवेत्यत आह। किंचेति आभासान्तरस्यतदानींजायते

राम.
६५

मानस्य। तथाचतस्यावस्थाभुवेयदोषभावतेन?

तदुद्भावनेनार्थान्तरमितिभावः। अत्रवदंति। साधोपन्यासानंतरं तत्साधकस्येवतत्साधनोपन्यासानंतरं
तदोषस्यव्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात्तमनुद्वाव्यसाहाय्यत्वात्साधकस्यमुद्दसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावनेन
प्राप्तकालत्वंकैवकथापरंपरयातत्साधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यअन्यथातत्साधकवरंयरायाधपि
प्रथममुपन्यासेतथात्वंनस्यात्। नचनिग्रहस्यानन्तेनविशेषःप्रतिज्ञाहान्यादितोहेत्वाभासाच्चवदिभ्रं
तस्यतथात्वायोगात्। नचविभाजकसूत्रस्येनहेत्वाभासाद्येतिवकारेणानुक्तसमुच्चयपरेणसाहाय्यरं
रयावानुमितिहोत्रायकस्यसंग्रहः। तथासतित्वमिचारस्येवाश्रयासिद्धादेरुत्रायकस्यतदुभयोत्र
यकपरंपरायाश्चतथात्वायातात्। नचविभाजकसूत्रस्येनहेत्वाभासाद्येतिवकारेणप्राप्तकालतामासाद
यत्रपिप्रथममुपाधुपन्यासःकथकसंप्रदायानुरोधादेवकर्तव्यः। तादृशसंप्रदायमननुत्थानस्यतदुद्भाव
कंपराभवतःशययानिवारणीयतापत्रैतस्मात्प्रथममुद्दसाध्यव्यभिचारकोट्याव्यः। तत्रकथंतायातहेतुत्वे

शिते.
६६

नमुद्रसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः विशेषणाव्यभिचारिते सति विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपादिभेदविशिष्ट
साध्यस्यवाव्यभिचारः। अत्र विशेष्ये कस्य तां विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति॥ वस्तुतः च व्यभि
चार इति वस्तुतः व्याप्यादेरपि ज्ञानं व्याप्यादियद्व्यतिबंधकं तथा च साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचारचानय
मिति चोद्भावनीयम्। साध्यव्यापकत्वानि श्रूयता। उपाधित्वोपयिकतदनि श्रूयता। अनुकूलतर्कादिना तादृश
व्यापकत्वनि श्रूयेत वाधोत्रीतवद्वत्तेव नि श्रूयतोपाधिः न वस्तुव्याघातकत्वात् न समुपाधिः तदिनसर्वानुमा
ने विपक्षेतरत्वात् तस्योपाधित्वं संभवः। अनुकूलतर्कादिना तस्य साध्यव्यापकत्वनि श्रूयेत्याप्येकव्यभिचारि
ता व्याप्यव्यभिचारवश्यंभावेन तदयोगात्। अतएव पक्षेतरस्योपाधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसंभवेनानुमानमा
त्रविलोपे व्यभिचानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्य व्याघात इति परास्तमा कथं संप्रदायानुरोधाद्वाधानुव्रीतः पक्षे त
तो नोपाधित्वेन कथाया सुद्राव्यत इति वदन्ति। परमावेति यद्यपि पूर्वतावयववृत्तिरुपादेरपि व्यावर्तकं तत्तथा

राम.
६६

पितस्य व्याघ्रिर्नोपाधिताया सुपसु ज्ञते च पितृपक्षे वेति तन्मात्रव्यावर्तकत्वमुक्तम्। इदं चानुपाधितायां नवी
जं परिभाषासावत्वात् किं त्वनुकूलतर्काभावनतादृशसाध्यव्यापकत्वानि श्रूय इति द्रष्टव्यम्। अतएव व्यापकता
ग्राहकप्रमाणसद्भावादेव। आर्द्धे धनेति। अथावस्तु तं वाच्यव्यतिरेकाभ्यामार्द्धे धनत्वादिति नैव कारणं तं न पुनरार्द्ध
धनप्रभववद्वित्वेनेति चेत् किंचातः। न हि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकं तादृशभावप्रतियोगितानवच्छे
दकस्यैव तत्तात्तत्त्ववद्विप्रतियोगिताका भावस्य चातिरिक्तता तद्वत्तत्त्वेन साध्यव्यभिचारसाधने वैषम्य
भावात्। सत्यपि चार्द्धे धनेतत्संयुक्ते च वद्वौ तादृशप्रतिबंधकसत्त्वे धर्मानुत्यादात्। कृतकारणभावस्य वद्वे विशेष
रूपेण कारणत्वकल्पनपेक्षोपपत्तावच्छेदककारणभावानं तादृशप्रतिबंधकाभावानां तत्कारणत्वकल्पनानोचि
त्यात्। एकस्यामार्द्धे धनव्यतिरेकतायां तत्रैव व्यतिरेकतादृशमात्रादात्तदिधनजन्यधर्मप्रतियोगिताभावानां कारण
त्वस्य वाच्यत्वे प्रहृष्टवद्विद्वेता प्रहृष्टधर्मानुत्यादात्तार्द्धे धनप्रभववद्वित्वेन कारणोत्तमित्यपि वदन्ति। तदुक्तं यो

शितो.
६७

ति. आर्द्धेन प्रभववद्वि सामान्ये विना धर्मसामान्यप्रकृत्या दृशवद्वि विना प्रकृत्या दृशधर्मस्यानुत्पादनियमा
दार्द्धेन प्रभववद्वेरेव धर्मोपधायकत्वे तच्चार्द्धेन प्रभववद्वि त्वं कारणात्तद्वेदकमर्थवशसंपन्नं नो ततीय कमेव
सकफलतो न कश्चिद्विशेष इति भावः। अनन्ययेति तादृशान्वयव्यतिरेकाभा सुद्रुतरूपस्य तद्वतो द्रव्यस्यैव वा कार
णात्तमुभयपि व्यापकत्वं सुद्रुतरूपत्वेन तत्तुनरूपवर्णितमेव। यदोन्मज्जनेति ध्वंसप्रागभावा नधिकार
कालस्य प्रतियोग्यविकरणत्वनिवृत्तिमादिति भावः। न च प्रागभावस्य प्रतियोगिध्वंस इव तद्वसोपि प्रतियोगिनो ध्वं
स इति वाच्यम्। अत्रासाधारिकध्वंसतत्कारणधारकत्वात् नो ध्वंसानंतत्वं कल्पनाया एवाचितत्वादिति भावः। का
र्यकारणयोरेव कार्यकारणभावग्राहकप्रमारा कौडीकृतयोरेव पहेतरस्येत्यादि। ननु संहिद्योपाध्ये तत्त्वत्वेन
रोपिव्यभिचारशंका मादधानः केन वा निरसनीयः स्ववाद्यातकत्वे च निराकृतमेव। अथ अत्र कश्चिदुपाधिर्भाति
व्यतितीति शंका शंकापि शास्त्रिणा यथान्वयमिचारशंका धादिका तथाप्यहेतस्योपाधित्वशंकापितदाहितापि वाच्यमि

रम.
६७

शितो.
६८

चारशंके वनप्रतिबंधिका अन्यथा निरुपाधिसहचारभंगप्रसंगमात्रवलप्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसंग
दिति चेत्तन। संहिद्योपाध्ये तत्साधारणव्यभिचारशंकाधानप्रयोजकरूपवत्तापहेतरेणातदाधाने प्रयोजन
रुतेः प्रतिबंधकत्वा संभवात्। व्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबंधकतायां कारणविशेषाजन्यत्वादिकेन निविशते गो
रवात्मा साभावाच्च। कथमन्यथा करवद्वि संयोगः सर्वसंयोगो वा प्रत्यहसंयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवाया
सामवायित्वादित्यनेन शब्दादिसिद्धिः निरुपाधित्वेऽप्यप्रयोजकत्वादिति चेत्तन। निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजक
त्वात्। तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभिमतानामितरेषामपि तथात्वात्। अत्र च कुत्राप्युपाधिरिक्तैव
मिचारशंका। कश्चायं मोहः यद्यापि ग्राहकवृद्धतरप्रमारा विरहिता निरुपाधित्वमिति वरुचतत्रांततः पहे
सपहेतकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकानां सपहेतकदेशवृत्तिधर्माणामुपाधित्वसंभवति रसत्वयथानो
ति प्रसंगस्तथा तत्रैव स्यात्तिसंयकसंप्रदायानुरोधात्कथायां संहिद्योपाधित्वेन पहेतरेनोद्भाव्यते

शिरोम
६८

वंपरोग्रंथरत्नाङ्कः। सोपाधावेकत्रेति उपलक्ष्यते। तत्राव्यभिचारिण्युपाधेरवश्यंभावमात्रेतात्पर्यउपजीवोपजी
वकभावोहितकार्यकारणभावोसंभवाह। आद्यव्यापकभावस्त्वकिंचित्करः विशेषतस्तज्जाममानद्वयताताका
। एकमविज्ञायाम्यन्तरज्ञानाच्चनज्ञाप्यज्ञापकभावः। नचानुकूलतर्कविरहोदेवव्याप्तेरगरेकतमुपाधिता
नेन विनाप्यनुकूलतर्कव्यभिचारग्रहेव्याप्तिग्रहसंभवादितिभावः। यद्याहतेति। अत्रपरुतिप्ररणीयेपरु
तिवृत्ताध्यः व्याहृतुत्रायकव्याहृतिप्रतियोगित्वमर्थसत्प्रतियहोत्रायकत्वंवात्रहृषकतावाज्ञतवाप्रयोजक
त्वासाधनाव्यापकत्वंनोपात्रम्। इष्यंसाधनस्यनसोपाधित्वमुत्पादनाथैवकेवलमस्यसाधनस्येति। यद्वासाध
नस्योत्पन्नंतरमधिकरणादितिप्ररणाहसाधनवत्त्रिषसाध्यव्याहृतुत्रायकव्याहृतिप्रतियोगित्वमर्थः। तथावम
यद्याभिचारित्वेनेत्याहेरुपवर्तितार्थनिष्कर्षेवायम्। शुद्धसाधनावच्छिन्नस्यचसाध्येस्यव्यापकानामुपाधी
नापहंक्वचित्साधनवतिवासाध्याभावस्यैकमुत्रयनप्रकारमाह। सचेत्यादि। साधनवत्वेनज्ञायमानेपक्षेसाध्य

राम.
६८

साधनसंबंधाभावः सिध्यन्तुधर्मतावत्तासाध्याभावमादायपर्यवस्यति। ननुशुद्धसाध्याभावोत्रायकस्यार्थे
धनवत्त्वादे० कथंसाध्यसाधनसंबंधाभावोत्रायकत्वमत आह। आर्द्धेभ्येति। अतएवेति। साध्याभावसत्वेसा
ध्यसाधनसंबंधाभावस्यावश्यकत्वात्तदुत्रायकत्वमरुतमितिभावः। इत्यत इति। इत्यतस्यहेतुत्वाभिप्रायेण
अयंचप्रायशःसंभवतीत्यभिहितः वस्तुतःप्रकारभेदेपिनरुतिः। तथाचशुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्यलेशुद्ध
साध्याभावः। अवच्छिन्नतद्व्यापकस्यलेत्ववच्छेदकवच्छिन्नसाध्याभावोवच्छेदकत्वविशेषितेननोपाधिविरहेण
शुद्धसाध्याभावःसाधनीयः। अतएवगगनादौस्पर्शत्रयनहेतुमितिपक्षेयद्याहत्यापस्यसाधनस्यसंबंधियसाधन
विशिष्टसाध्यंनिवर्तनरूपस्ययाश्रुतग्रंथस्वरससिद्धसत्प्रहृषकतावीज्ञंयदिसत्प्रतियहोत्रायकत्वमिदंनरा
साधनानुप्रनानुप्रवेशोव्यर्थः। जलंइयंगधवत्त्वादित्यादौदृष्टिबीत्वादावतिव्याप्तिश्च। अथासिद्धुत्रायकत्वंतदासा
ध्यानुप्रवेशोनिर्धकः। जलंगंधवतद्रव्यत्वादित्यादौदृष्टिबीत्वादावतिप्रसंगश्च। अथयथासंभवंमसिद्धेःसत्यति

शिरोम.
६२

पुरुःस्वोत्रायकत्वं तदा वाचुः स्रेहवाङ्गंधवत्वादित्यो हो जलत्वव्यतिरादावव्याप्तिः साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः
साध्यसाधनवत्प्रकारकबोधविरोधिवृद्धिकाभावोत्रायकत्वमर्थः। विरुदादिदेकेकाभाववृद्धिरुभयवत्रावु
द्धिं विरुदस्य लेतुधमादिरूपतयाविधबोधप्रसिद्धासमर्थनीयमित्यपि वदंति। यत्रः साध्या वृत्तित्वे सति साधनावृ
त्तिर्यस्तच्छ्रुत्येन साध्यसाधने अनुगममयतरभावीत्रायकत्वे वाच्यमिति॥ तत्रायत्रभिन्नाभिन्नसंबन्धेन साध्यसाध
नभावस्तत्रैसद्धेतुना संस्केन संबन्धेन साध्यस्य साध्यतासंपादकेन वहेतो रन्यत्रापि यथा कथं चित्संबन्धेनोभयस्याभावा
त्रायकेति व्याप्तेः। किं व तादृशधर्मश्रुत्येन रूपान्तरेण वा साध्या भावस्योत्रायकत्वमभिमतं। नाद्यः साध्यसाधनायतर
व तितदसंभवात्। नात्यधुमेन पर्वतेव हेतौ साध्ये महानसीयवद्विज्ञावच्छिन्नाभावोत्रायके महानसत्तादावतिव्याप्तेः यत्र
पक्षावृत्तित्वे सति ये साधनवद्वृत्तयस्तच्छ्रुत्येन पुरुसाधनवत्राविति प्रमाविशेष्यत्वेन वा द्वावनुगती कृत्य तत्र साध्यव्या
वर्त्तकत्वमित्याहः। तत्र यदि सत्यतिपुरु व्यभिचारयो रन्यतरमात्रोत्रायकत्वे ह्यकतावीर्जतादादायोरनुगमनमकलं अथ य

राम.
६२

थासंभवं मुमोत्रायकत्वं तदा वृत्तिहेतुके सत्यतिपरोत्रायकेऽव्याप्तिरिति॥ यदपि च पुरुतावच्छेदके साधने च न
वर्त्तते यत्र छ्रुत्येन पुरुतावच्छेदकसाधने रतिप्रतीतिविशेष्यस्य वा श्रये साध्यवर्त्तकत्वमर्थमाहुः। तत्रापि किं
येन संबन्धेन हेतुतातेन। अथ येन पुरुतावच्छेदकं पुरुवर्त्तते तेन उ तयेन केन चिन्नादृशधर्माश्रये साध्यवर्त्तक
त्वमभिमतम्। नाद्यः जलपुरुकवद्विज्ञाध्यके संयोगसंबन्धेन साधने धूमादौ वद्विज्ञासामग्रादावव्याप्तेः पुरुतावच्छे
दकस्य संयोगेनावृत्तेः। संयोगेन धूमवत्तश्च वद्विज्ञासामग्रादावव्याप्तिरिति। अतएव नेतरापीत्यादिसुखसूक्ष्मायामिति कृतं पक्षवितेन। आपाद्याप्रसिद्धा आपाद्यस्य वद्विज्ञा
पकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्याप्रसिद्धेः। अनुमितिः। असदुक्तं व्यभिचारोत्रायकत्वं तदनुगमनसं रूपो ग्यत्वं
न व्याप्तिपुरुधर्मताकथं पर्ववसिर्तसाध्यव्यापकत्वादिकं वा अनुमितिप्रबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकमेवेति भावः। ननु

शि.म.
७०

सामान्यलक्षणमितरव्यावृत्तौ पयिकं विशेषलक्षणं तु ह्यकताया सुपुत्र्यत इत्यत आह। विशेषेति यथाश्रुतेः
वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधव्याप्त्यापत्तिं विदुर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन वक्तव्यम्। तथा च वद्विनाधमेन वा
धूमस्य वदेवी साधने परेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रतिबंधापत्तिरित्यर्थः। व्यवहारे पयिकत्वे च तत्रोपाधिव्य
वहारापत्तिः पर्या। वसिते साधयिधाने चास्मन्नय एव प्रवशा इति भावः। व्यवहारे पयिकस्य व्यभिचारेण साध्यव्यभिचा
रोत्रापकत्वं लक्षणां तु तत्र साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्र साधना व्यापकत्वं साध्यसाधनभेदादि प्रमेव तत्क
तो व्यभिचारिणः साधनस्यैवानुप्रवेशाच्च नातिप्रसंगः। न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये दृष्टिबीत्वाभावादेरुपाधित्वा
पत्तिः। गुरुत्वव्यभिचारिरूपव्यक्तेस्तद्रूपव्याप्यत्वात् तद्रूपव्यक्त्यैव गुरुत्वाव्यभिचारिण इति। ह्येव रोगपयिकं
तु यथा संभवमनुगतमेवेति मतमिदं परेपरिकुर्वन्ति तत्र साधीयः। तथा हि ॥ साध्यसाधनव्यक्तिरूपान्तेनो
पाधित्वं अपि तु साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकधर्मगर्भेन तत्र दृशात्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपाधेशपि द्रव्ये

राम.
७१

स्य गुरुत्वेन सकलगुणेनैव निरुपाधित्वात् गुरुत्वेन गुरो साध्ये सत्रात्वेन रूपेण सोपाधेशपि सत्राया गुरुकर्मा
पत्तविशिष्टसत्रात्वेन निरुपाधित्वात्। तथा च तद्रूपावच्छिन्ने साध्ये तद्रूपावच्छिन्ने साधने च कउपाधिरित्यत्र तद्रूपा
वच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्रूपावच्छिन्नसाधना व्यापकत्वं मनुगते लक्षणां वाच्यम्। न तु तद्रूपावच्छि
न्नतत्र साधनव्याप्त्यापकत्वं मनुगमात्। तथा च गुरुत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नव्या
पकस्य दृष्टिबीत्वाभावादेरुपाधित्वं दुर्वारम्। व्यभिचारित्वेन साधनविशेषणं तददर्शितमेवेति संक्षेपः। उपाधि
तर्ह्यो साधना व्यापकत्वं विशेषणं ह्यकतायामनुययोगात्। अत्रापि कर्त्तव्येति सत्यतिय होत्रापकत्वेनो
पाधेश्वकतावादिना मभिप्राये प्रकाशयति। केचित्त्विति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यं च नोपाधिः। परं प्रत्यु
द्भात्यः। साध्या विशिष्टत्वात्। परे साधननिश्चयेः नुमानस्य वैयर्थ्यादनिश्चये च तस्या योगात्। संदिग्योपाधि
त्वेनापि न तदुद्भावनमित्याह। अनुमितिर्हि हेतो साध्यव्यभिचारः संदिग्धश्चेत्तत्तत्संदिग्योपाधिना अ संदिग्ध

शिरोम
७१

श्वेतकथं तस्य संदिग्धोपाधित्वमिति तत्त्वमाह तु व्यभिचारिणि व्याप्य संशयस्य व्यापकसंशयशयहेतुत्वादिति भावः
तत्र त्रयमात्राभावः कोटिस्मरणादितरे वतुपपत्तेः क्वचित्तदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाह
चर्यस्य हीतत्वेन तस्मिन् एवोपहीरात्वात् तदयहेतुतत्वं शयाद्यापकसंशयस्याप्यभावादिनिवाच्यमात्रं
न सेदुताशनो न जलद्वंद्वरतिस्मरतोपर्वतादिकमपि पश्यतो धर्मादि संशयभावाभावाभ्यां दुताशन संशयभावा
भावदर्शनात् तस्यापि तदेतत्वात् अतएवोक्तकोटिकाद्याप्यस्य संशयाद्यापकस्याप्युक्तकोटिकः संशयः का
रणोत्कर्षणकार्योत्कर्षात् समानेत्यादिसूत्रं त्वपलक्षणपरम् तत्रस्य शुकाशे वातुक्रसमुच्चपाथे इति वदंति को
टिद्वयसहचरितधर्मवत्तपाधर्मिज्ञानहेतुः धर्मस्यैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपसृज्यते गौरवात् अवगाहते च लिंग
संदेहोत्पत्तिकतदभावसहचरितौ लिंगतदभावो धर्मिणि तत्रावसाधारणधर्मस्योत्पत्तिर्भावरतिनव्याः लिंग
तदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येपिमिलितयोरसाधारण्यसम्पत्तिपुरुषत्वे विरुद्धयोरिव हेतोरिति तदुदा

राय
७१

काकारानुयायिनः इत्येवसाधना व्यापकत्वसंदेहे साध्यव्यापकव्यभिचारसंदेहात् साध्यव्यभिचारसंदेहो हेतोः सुदूर
व साध्यव्यापकत्वसंदेहे हेतुसाधना व्यापकव्याप्यत्वसंदेहो साध्यसाधना व्यापकत्वसंदेहो बोध्यः उपाधेः साध्यव्या
पकत्वसंदेहे नाहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसंदेहात् साध्यव्यभिचारसंदेहः इत्यमेव च स्मद्वये संशयस्य त्वेव
मिदारसंशये स्यात्किं संभव इत्यपि वदंति उभयेति एकांशः परस्य एकविंशतिपरसाध्यतायां त्वेकैकस्योपाधित्व
मिति तत्त्वमाह ईदृशेति वस्तुतः सदेतावपि तत्ताग्रहशयानुपाधिसंशयेन व्यभिचारसंदेहरतिभावः संदिग्धेति
न चानैकांतिकत्वसंदेहप्रतिबंधको न तु तद्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावस्तमफलमिति वाच्यम् अनेकांतिकत्वसंशया
न्ममव्याप्तिग्रहो मा भूदित्यभिप्रायेण प्राचो हेतुदीयत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परंपरया संदेहो
पयोगित्वेन च तदुद्भावस्य सांप्रदायिकत्वात् उपाधित्वस्य संशयनिश्चये च जायमाने यद्ज्ञानमनुमिति विरुद्धादि
तदेवास्पदव्यक्ततावीजमित्यभिप्रायेण संदिग्धेति तद्यतिरेकस्य क्वचिद्व्याप्यत्वेन क्वचिद्वैतस्य धर्मत्वेन संदिग्ध

त्वात्वाधोव्रीतेति ननु बाधे अवतीर्णो न त एव हेतोः साधकत्वात्कृतमुपाधिना न वा साधारणं परस्मैव सपरुत्वा
 त्-अनतीर्णो नोपाधित्वं परहेतोरंतरवत्साध्यव्यापकताया एवाग्रहादनुकूलतर्कादिना कर्षवित्रद्वहे च नासा
 धारणं। अतिरेकितयान्वयव्याप्यग्रहस्य सत्यतियदुक्तया च सत्यतियदुक्तं तस्या किंचित्करत्वादित्यरुचेराह। पर
 दृष्टिश्चेति परहेतद्वहृदशायो न रभावग्रहा संभवादिति भावः। व्याप्तिविरहरूपता निरस्य व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतां नि
 रस्यति। नापीति अनोपाधिकत्वज्ञानस्य ज्योधिकत्वज्ञानाभावस्य कारणाविघटकतया कारणाभावरूपता
 शज्ञानविषयतया अनोपाधिकत्वज्ञानस्य कारणात्वेनान्वयव्यतिरेकसिद्धेपरंतु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबंधकता
 या विना कारणीभूतज्ञानविघटनसंभवेति न कल्पनीये सेवत्सिद्धेति हेतुतात्पर्यतया श्रुतमेव साधी
 य इत्यपि वदंति व्याप्यत्वासिद्धे व्याप्यत्वाज्ञाने तर्मावस्तद्वारा ह्यवकत्वम्। भिन्नधर्मिकत्वं परिहरन्नाह। न चेति नहीति
 विरोधिविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबंधकत्वा संभवादिति भावः साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमि

तुभयत्रैवद्वीदिः न तस्मादित्यादेरहृषणो चेति शेषः। ह्यवकतावीजविंजनमिति निश्चयदर्शनाधिकृत्या। यत्रिभ्यपहा
 पाधित्वनिश्चयस्य ह्यवकत्वं तत्तं शयद्वारा तत्तं शयस्यापि तया त्वमिति भावः। व्यभिचारज्ञानद्वारेति। मानसे व्यभिचा
 रे निश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शनरूपत्वेनोपपुन्यते। व्यभिचारानुमाने एनरप्रेवहते। व्याप्तीति। साध्यसंबंधिता
 वच्छेदकरूपविरहः। साधनतावच्छेदके साध्यसंबंधितानवच्छेदकत्वपर्यवसन्नः साध्यवदव्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यव
 दृष्टित्वविरहो बोधेयः। ननु स्वसमानाधिकरणात्वं ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं स्वत्वस्यानुगतस्याभावेन तत्र साध
 नपर्यवसानेन साध्यप्रसिद्धिमात्रेणो वक्तव्यत्वात्। साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन हेतोः साध्यव्यभिचारित्वं सा
 ध्यव्यभिचारित्वं साधना व्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधना व्यापकत्वमनुमेयमिति तु नव्याः। अतिरेकिणा साध
 ने व्याप्तिविरहस्य व्यभिचारस्य बोधने उपाधिः साधनाभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारस्युदतादशायामुपाध्यनुसरणाय
 अधिकरणी हेतोः साध्यव्यभिचारित्वं तद्वृत्तिधर्मद्वौतास्य साध्यव्यापकत्वग्रह इति भावः। उपाधिमात्रेति। तेनापि

शिलेमः

२३

मिचारा नुमानेन तत्रापि तत्राविधोपाधिसंभवादिति भावः। वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचारितो व्याप्यव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या हेतोः साध्यव्याप्यत्वेन साधनाभाववद् द्वित्वस्य साध्या व्यापकत्वात्त्रोपाधित्वमिति अत्र त्रीति व्याप्यत्वाभावसाधनाभिप्रायेण ॥ साधनव्याप्यस्योपाधित्वे च नैव दोषः। साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण प्रति योगिव्यधिकरणसाधनाभाववद् द्वित्वस्य साधनवदन्यद्वित्वस्य चोक्तो न यात्वा संभवात्। एवं च सत्यतिपदेति श्रुतोपाधिवस्तुं दिग्बोधाधिरुद्राव्यः। न च तत्कर्तव्यस्य व्यभिचारसंदेहस्य प्रतिहेतुसमाजादेव सिद्धेः किं तेनेति वाच्यम्। परस्परप्रतिबंधेनैवातुमित्यनुत्पादे तत्र व्यभिचारसंदेहस्यावरपसुत्यत्रोमानाभावात्। उपाधिसंदेहादि शिष्येकत्र व्यभिचारसंदेहेन तुल्यबलत्वाभावात्। न चातुल्यबलेन सत्यतिपदो व्यभिचारदिशो काधानेन वा स्वरसतः संदिग्धव्यभिचारज्ञानादिनापि तत्रात्वप्रसंगदिति अत्र क्वचिदुपाधौ कृत्यबलत्वे सत्यतिपदे व्यापकतया तर्कादि साधिव्याधिकबलवत्त्वे च बाधोपपन्नकतयापि ह्येकत्वं। व्याप्यादिप्रतिसंधानेन दुवयनस्य ततोतुमिति प्रतिरोध

सं. २३

स्य च दुर्वारत्वात् परंतु सार्वत्रिकत्वेन तस्येति धीयम्। असाधारण विषयय इति। इदं सत्प्रतिपक्षोक्तं यत्कल्पमपि
त्रैलोक्यव्यापित्वेति चेत्किं सत्प्रतिपक्षत्वात् सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षोत्तरस्य होतृत्वात् तत्रेहासाधारण्ये दोषः। तथा
पि सत्प्रतिपक्षोत्रयनोपधिकसाध्यव्यापकत्वग्राहकप्रमाणभावेनास्यैवम्। तदयं निष्कर्षः। यत्र यद्दोषोत्राय
तथा ह्येकत्वमुपाधेस्तत्र तदुत्रयनोपधिकरूपे वैकल्यमेवाभासत्वप्रयोजकम्। एवं च यत्र स्यापनायां पुरुषाव
त्वेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्यतत्र पुरुषाव्यावर्तकविषययस्याभासत्वेन हि हेराय हेकदेशे सत्प्र
तिपक्षेपि एकदेशसाध्यसिद्धेरप्रसङ्गात्। यत्र तु पुरुषावत्त्वेदकावच्छेदेन तथा तादृशस्योपाधित्वमेव एकदेशे
प्रतिपक्षस्यापि तादृश्यसिद्धिर्विरोधित्वात्। साध्यविषयाभासस्यासत्त्वमनुपाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियतम्।
प्रयोजकनत्वनतानम्। अत्रातस्यापि तस्य व्यापकव्यतिरेकेण सिद्धिसंभावनात्। पूर्वसाधनव्यतिरेकित्वं तु न
पाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियतम्। अहिना धूमस्य स्यापनायां प्रतिहेतोर्वद्वावर्द्धनस्यानुपाधित्वाया अप्रस

शि.शे.

38

गात्र-परंतु प्रवृत्त साधनव्यतिरेकस्य प्रतिहेतावुपाधित्वेनोद्भावने सत्यतिपक्षमात्रमुच्छ्रियेत सर्वत्रैव तत्संभवात् । आभा
सत्वेऽपि स्यादपनाया विशेषाग्रहदशायामेव सत्यतिपक्षत्वोपपत्त्या सात-वस्तुतः साध्या व्यापकस्यापि पूर्वसाधनव्यति
रेकस्य तदानीं तत्त्वेनायहादुपपत्त्या संसंभवादतो बलवत्तरानुक्रमेण तर्कविनयपूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भा
व्य इति कथं कसमया देवासावुपाधित्वेन नोपपत्त्या सात इति । यथा सकर्तृकत्वेति कादाचित्केन सकर्तृकत्वस्या
पनाया मज्जत्येव प्रतिहेतावित्यर्थः । अनुमितिलक्षणे ककार्यानुक्रमत्वं संगत्या परधर्मतां निरूपयितुमाह
व्याप्तीति । संदिग्धेति । यत्र साध्यस्य पादशसंबन्धावगादि निर्णयनिवर्त्योपः संशयस्तत्र सात दशसंबन्धेन साध्या
नुमितौ परहेतुत्वर्थः । तेन न परविशेष्यकसाध्यविशेष्यकसंशयाननुगमः । नावासंबन्धांतरेण संदेहेऽपि निर्णीतसे
बन्धेन परहेतुत्वम् । न वा तमः प्रभृतिषु समवायेनाकारसाधने तद्वैकल्पिकम् । संशययोग्यतां निरस्यति । नापीति । साध
कवाधकमाने सिद्धिवाधौ । केवलान्वयिनिवृत्तिरुपनिष्ठाभावप्रतिषेधो गित्वधीरेव सुलभो बाधः । ननु तत्रापि पुनरुक्तं ३३

मिताततः परमर्शांतरंगात्मकाद्यापरमर्शादनुमितीदसाधनताविषयकादनुमित्तातोनुमितिरिति फलवला
त्कृत्यनीयमित्यत आह सिसाधयिषेति नचानुमितिजनकैर्द्येवपहुतासाचक्रवित्त्वनिष्ठैव सर्वत्रेश्वरनिष्ठैव स
त्वेति वाच्यम् तस्मान्नित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पुरुषाप्रसंगात् न च तस्यास्तदानीं न तत्तत्कृतं तदि न योग्य
तानपायात् न तदुपधानं अनुमितेः प्रवर्तदभावात् न तत्तामग्री समवधानं कारणमात्रस्य पुरुषाकुर्वित्तिहे
यप्रसंगात् शेषवैष्यर्थात् तदानीं सामग्री विरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्रव्यतापातो
च्चे सिसाधयिषेति यत्रानुमित्तानेतरं साध्यतद्व्याप्यवत् विशिष्टपुरुषस्मरणं अनुमितीष्टसाधनताविषयक
तादृशस्तत्स्मरणं अनुमित्तं अनुमित्ताप्रवर्तकालोत्पन्नविशेषणस्मरणं अनुमित्ताकालोत्पन्नद्रियसन्नि
कर्षसहितासाध्यतद्व्याप्यविशिष्टपुरुषप्रत्यक्षतदनेतरं चानुमित्तं पुरुषासंपन्नये सहकृतं तैसाधकमानवि
शेषणं सिसाधयिषाच तत्साध्यविशिष्टतत्पुरुषविषयत्वप्रकारिकाः अनुमितिविषयणीत्येव पत्तिद्वौ चरं तानेता

शिरोम.

७५

यतामितीक्यापामपिसिद्धिसत्तेऽनुमित्यनुत्पादात्। अनुमितित्वाप्रकारिकायामपिप्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं पर्वतेवद्विता
नेजायतामितीक्यायोप्रत्यक्षानंतरमनुमित्यनुत्पादात्। पादशयादशेक्यासत्तेसिद्धोसामनुमितिसत्तद्विद्या
भावसमुदायस्यविशेषणत्वादिक्यायाननुगमेपिनरुतिः॥ ध्रुमेनानुमित्युयामितीक्यामालोकपराम
र्शादसामापिसिद्धोपदिनानुमितिसत्तद्वितदन्वमात्रलिंगकसिद्धीक्यामितीजिज्ञासादिवत्प्रत्यक्षविवंधि
का। यदिचतत्रानुमितिसत्तद्विसिद्धिसत्तेतत्रानुमितेर्वारणायतल्लिंगकानुमित्यात्तदन्वमात्रलिंगकानु
मित्यातिरिक्तानुमित्यावावाच्या॥ लिंगविशेषेणापिबन्धित्वेपरुत्तम। तल्लिंगकानुमितेसिद्धिकाली
नातल्लिंगकानुमित्याविरहविशिष्टानल्लिंगकानुमित्यावैववापत्तिवंधिका। साधकमानंसाध्यवत्त्वनिश्चयः
प्राप्यारामसिद्धिनापर्वतेनेजस्त्वादितानुवर्ततेःसिद्धावपिपर्वतत्वेनतत्रवद्वितेनतस्यानुमितेर्धर्मितसाध्यत्वयोर
वच्छेदकावतुप्रवेशनीयो। यदिचपर्वततत्त्वसामानाधिकरत्येनैकत्रसाध्यसिद्धावविधिनानुमित्यामन्यत्रतादृश

राम.
७५

नुमितिरनुभविकातदाधर्मिविशेषोपिनिवेशोनान्यथा॥ परुतावच्छेदकसामानाधिकरत्येनसाध्यसिद्धाव
पितदवच्छेदकानुमितिरदर्शनात्परुतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिंप्रतिपत्तिरदवच्छेदेनसिद्धेस्तत्त्वमानाधिकर
त्यमात्रेणानुमितिंप्रतिपत्तिसिद्धिमात्रस्यविशेषितम्। इत्थंचल्लिंगभेदस्यायोःनुसरणीयःसाध्यविशेषकसि
द्धानंतरंपरुविशेषकानुमितेःप्रामाणिकत्वेतांप्रतिपत्तिरुविशेषकैवसिद्धिर्विशेषिनी। एवंचपरुविशेषकसि
द्धानंतरमपिसाध्यविशेषकानुमितिर्जायते। तत्त्वस्यापत्तात्समानाकारसिद्धेःप्रतिबंधकत्वपर्यवसानात्।
तादृशानुमितिंप्रतिसिद्धिमात्रेविशेषसाध्यप्रसिद्धिरेववाअत्रएवप्रसिद्धसाध्यकस्यलेपरुविशेषकैवानुमि
तिरनुभवतुति। अत्रचव्याप्तिस्मरणदिनाप्रकीर्णानुमित्यानाशेपरामर्शकत्वेनसिद्धिसत्तेःनुमित्यांतरोत्पत्तेवा
नुमितिःतथैवकारणीभूतस्यविशिष्टाभावस्यपत्रैरित्युपाध्यायाः। अन्येतुद्विविरुद्धांतरितायामन्यनुमित्या
मनुमितिदर्शनात्। अनुमित्यायोग्यतावाच्यासाचनसोत्पन्नंतरंलविषयसिद्धानुत्पादः। अनुमित्यंतरमंतरात्

शिरोम. मित्यनुत्पादेदिवसादिविलंबेनंदि... परिणीतेपिसाधेलिंगपरामर्शानुमितिप्रसंगात्। किंतुनुमित्तानंतरंलिं
 ७६ दर्शनादिक्रमेणयावत्ताकाले... परामर्शो जायते तावानेवकालः फलवनेन तथा कल्पतेत। अथवा नमि
 क्रमेणानंतरंमनुमिस्ताना शेषिसिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्येऽनुमितिर्जायते तावानेवकालोऽनुमित्तयोपलब्धि
 त... सिद्धांतं... तत्राशेषि द्विविक्रममध्ये विनानुमित्तानुमित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्धस्तदा सिद्धापितायाने
 न... विशिष्टरूपनियमस्त्ववहितैः करणीय इतिवदंति। अत्रचयत्रसाध्यनिर्णयेत्यानेतरं
 शिष्टप... कसाध्यतद्याप्यविशिष्टपरुस्पप्रत्यक्षं सरणं वा यत्र सासाध्यतद्याप्यधर्मता दृश्याप्यधर्मांतरवि
 तद्याप्यवत्तानुमितिस्तत्रतदनेतरमनुमितिप्रसंगः योग्यताविवरुणो वस्तुतरेमेवेति तदिह विषयसिद्धादुपदि
 ततेतदिशेषतामप्यरुसाध्यमेदेन च परुताया मे सत्यमेव कार्यकारणभावः तथा च यत्र सिद्धांतं तरे कदापि नुमिति

न... कारणेन तदेव निवेशोपि गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च। तेन परुता कपतसाध्यता नुमित्तो क
 ॥ तत्रातत्रोक्तिसाधारणता प्रसंगेन नयेत्यरे निवेशनाया सो नोपादेयः। यत्र... सिद्धाधयिवाविरहविशिष्ट
 स्व... व्यवहितोत्ररुणोत्त्रिका नुमित्तिकभिन्नायासिद्धिः सिद्धाधयिवाविरहविशिष्टायास्तस्या अनुभावः परुता। अ
 यत तीय... कसाध्यकहि तीय... व्यवहितत्वपर्यवसानात्। यत्राविरलक्रमेण सिद्धिसिद्धाधयिवा नुमित्तपस्तत्र
 दि तीय... तासंपन्नयेदि तीय... सिद्धाधयिवाविरहो विशेषणमस्तसिद्धेः। प्रायमिकस्तस्वरुणस्य किमर्थमि
 ति चेत्। यत्रक्रमेण सिद्धाधयिवा... कसिद्धिरामर्शानुमित्तयस्तत्र परुतासंपन्नयेमिति। तत्र यत्रानुमिता
 नाशकाले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरप्यपरामर्शानुमितीतत्र परुताविरहप्रसंगात्। अथप्रथमरुणमपेक्षहि तीयस्येव हि
 तीयस्येव सत तीयस्यापि व्यवहितोत्रत्वम्। सर्वसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वे वा तादृ
 शा व्यवहितोत्रत्वे वा यत्र तथा च यत्रक्रमेण सिद्धिसिद्धाधयिवा नुमित्तपस्तत्र प्रथमरुणो परुता वा रणा योत्ररुणसि

